

Digitaal burgerschap op vmbo-scholen in Utrecht

Marit Lut

Digitaal burgerschap op vmbo-scholen in Utrecht

Een verkennend en adviserend onderzoek naar de voorwaarden om digitaal burgerschap te implementeren op vmbo-scholen in Utrecht en zodoende polarisatie en radicalisering te voorkomen

Masterthesis

Youth, Education and Society

Universiteit Utrecht

Marit Lut (5721555)

Datum: 23 juni 2017

Onder begeleiding van: Ed Klute, Mira Media

Prof. dr. Mariëtte de Haan, Universiteit Utrecht

Asli van der Baan-Ünlüsoy, MSc., Universiteit Utrecht

dr. Paul Baar, Universiteit Utrecht

Universiteit Utrecht

Abstract

In contrast to citizenship, digital citizenship is not part of the curriculum in secondary schools in the Netherlands. This is a missed opportunity for many reasons. This study focuses on the potential contribution digital citizenship education has in preventing polarisation and radicalisation. The aim of this study was to gain insight into the conditions to implement digital citizenship at 'vmbo-schools' in Utrecht to prevent polarisation and radicalisation. In this qualitative research, semi structured interviews were conducted among eight professionals with expertise on digital citizenship, polarisation and/or radicalisation. Results of the study show that professionals are still seeking a common meaning of digital citizenship; looking for forms of collaboration in digital citizenship and are working on the design of digital citizenship programs. For the optimal development of policy and design of the digital citizenship program at 'vmbo-schools' in Utrecht a community-approach of digital citizenship is recommended. This study can contribute to removing experienced bottlenecks, for example through providing knowledge and expertise of educationalists to professionals.

Keywords: digital citizenship, secondary school, implementation conditions, preventing polarisation and radicalisation

Samenvatting

Scholen in het voortgezet onderwijs in Nederland zijn verplicht burgerschap aan te bieden, in tegenstelling tot digitaal burgerschap. Dit is om verschillende redenen een gemiste kans; in huidig onderzoek ligt de focus op het mogelijk inzetten van digitaal burgerschap voor de preventie van polarisatie en radicalisering. Het doel van dit onderzoek was inzicht te krijgen in de voorwaarden om digitaal burgerschap te implementeren op vmbo-scholen in Utrecht en zodoende polarisatie en radicalisering te voorkomen. In dit kwalitatieve onderzoek zijn semigestructureerde interviews afgenomen bij acht professionals met expertise in digitaal burgerschap, polarisatie en/of radicalisering. Onderzoekresultaten laten zien dat professionals nog zoekende zijn naar de betekenis van digitaal burgerschap; de rolverdeling in digitaal burgerschap; en de vormgeving van digitaal burgerschap. Voor de optimale ontwikkeling van beleid en ontwerp van digitaal burgerschap op vmbo-scholen in Utrecht, wordt in huidig onderzoek een *community*-brede aanpak van digitaal burgerschap geadviseerd. Ook worden aanbevelingen gedaan om knelpunten weg te nemen welke de professionals ervaren, bijvoorbeeld door deskundigheidsbevordering van opvoedprofessionals.

Trefwoorden: digitaal burgerschap, voortgezet onderwijs, voorwaarden implementatie, preventie polarisatie en radicalisering

Digitaal Burgerschap op Vmbo-scholen in Utrecht

Polarisatie en radicalisering zijn in het nieuws en politieke debat veelbesproken onderwerpen (Ministerie van Veiligheid en Justitie [VenJ], 2016; Nederlands Jeugdinstituut [NJI], 2017). Experts, zoals wetenschappers en beleidsmakers, zoeken naar effectieve en gepaste wijzen van repressie en preventie van polarisatie en radicalisering, waar het onderwijs en digitale media in terugkomen. De combinatie van deze twee domeinen in de vorm van digitaal burgerschap kan mogelijk polarisatie en radicalisering voorkomen (Morris, 2016).

Het voortgezet onderwijs in Nederland is sinds 2006 verplicht aandacht te besteden aan burgerschapsvorming; voor digitaal burgerschap geldt dit niet (SLO, 2017). Burgerschap wordt gedefinieerd als het bereid zijn om succesvol deel uit te maken van de maatschappij en hier een actieve bijdrage aan te leveren (Bron, 2006). Wanneer adolescenten digitale media gebruiken, zoals: mobiele applicaties, internet en sociale media, gelden de principes van burgerschap ook. Dit wordt digitaal burgerschap genoemd en heeft als doel dat adolescenten op een bewuste, respectvolle, gepaste en verantwoorde manier met digitale media omgaan om een volwaardig en democratisch burger van de 21^e eeuw te zijn (Jones & Mitchell, 2016; Mediawijsheid.nl, 2015b; Ribble, 2011). Burgerschap en digitaal burgerschap zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden (Kennisnet, 2016), net als de online- en offline wereld van adolescenten (bijv., Boyd, 2014; Lemish, 2015).

Het is van belang dat digitaal burgerschap wordt toegevoegd aan het curriculum van het voortgezet onderwijs, omdat juist middelbare scholieren veel gebruik maken van digitale media (Geelen & Prins, 2016; Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen [KNAW], 2012). Van de adolescenten van 13 tot en met 18 jaar heeft 99% een smartphone (Kennisnet, 2015) en zij besteden gemiddeld 2,5 tot 3 uur per dag aan internet waarvan het grootste deel sociale media (OECD, 2017; Van Teeffelen & Worrell, 2016). Dit betekent echter niet dat zij uit zichzelf weten hoe digitale media op een juiste manier ingezet kunnen worden; adolescenten moeten hierin worden onderwezen (Geelen & Prins, 2016; KNAW, 2012). Zoals Boyd (2014) en Hargittai (2010) verwoordden moeten adolescenten als *digital natives* worden beschouwd en niet als *digital natives*. Door adolescenten bijvoorbeeld te leren nepnieuws te herkennen en kritisch te denken (Zwanenberg & Pardoën, 2010), lopen zij minder risico's online zoals privacy-issues (O'Keeffe & Clarke-Pearson, 2011) en cyberpesten (Whittaker & Kowalski, 2015). Een gebrek aan onderwijs hierover kan uitsluiting, polarisatie of radicalisering tot gevolg hebben (Thompson, 2011).

Het huidige onderzoek richt zich, in samenwerking met Mira Media, op de voorwaarden voor implementatie van digitaal burgerschap op vmbo-scholen en hoe digitaal

burgerschap kan helpen polarisatie en radicalisering te voorkomen. Mira Media maakt deel uit van twee 'Utrecht zijn we samen' [UZWS]-werkgroepen. UZWS betreft een inclusieve aanpak van polarisatie en radicalisering door in te zetten op preventie en het signaleren en aanpakken van ongewenst gedrag, radicalisering en extremisme, waarbij verschillende partijen samenwerken (Gemeente Utrecht, 2016a). Een deel van de versterkingsgelden vanuit de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid [NCTV] aan Gemeente Utrecht wordt ingezet voor digitaal burgerschap op vmbo-scholen om polarisatie en radicalisering te voorkomen (Gemeente Utrecht, 2016b). Uit onderzoek blijkt dat vmbo-leerlingen relatief meer gebruik maken van digitale media, hoewel minder voor educatieve doeleinden, in vergelijking met leerlingen van hogere onderwijsniveaus. Vmbo-leerlingen hebben eveneens meer kans op gezondheidsproblemen door mediagebruik, bijvoorbeeld overgewicht of verslaving en zij hebben het meeste vervelende ervaringen (gehad) met sociale media, zoals cyberpesten of uitsluiting (Kennisset, 2015). De focus in huidig onderzoek ligt dan ook op vmbo-leerlingen.

Op Utrechtse vmbo-scholen komen initiatieven gekoppeld aan digitaal burgerschap enkel terug in losse projecten. Het ontbreekt aan structurele inbedding in het curriculum, blijkt uit vooronderzoek van Mira Media. De vraagstelling van huidig onderzoek is: *Wat zijn volgens professionals met expertise in digitaal burgerschap, polarisatie en/of radicalisering voorwaarden om digitaal burgerschap te implementeren op vmbo-scholen in Utrecht en zodoende polarisatie en radicalisering te voorkomen?*

Theoretisch kader

Verantwoordelijkheid voor digitaal burgerschap

Digitale media maken een groot deel uit van het leven van adolescenten (bijv., Boyd, 2014; Jones & Mitchell, 2016) en kunnen invloed hebben op hoe adolescenten denken, met anderen communiceren en participeren in de maatschappij (bijv., Glassman, 2012). Maar, wie is verantwoordelijk voor het leren aan adolescenten hoe goede en verantwoorde digitale burgers te zijn? Volgens de uitgangspunten van de pedagogische *civil society* zouden burgers bereid moeten zijn in eigen sociale netwerken de opvoed- en opgroeverantwoordelijkheid met elkaar te delen, waarbij de hele *community* een rol heeft in de ontwikkeling van adolescenten (De Winter, 2012). Volgens De Winter (2012) zijn voornamelijk de vrijwillige banden tussen ouders en mede-opvoeders bevorderend en belangrijk voor de ontwikkeling van adolescenten, bijvoorbeeld tussen: familie, burens en sportcoaches. Maar ook opvoedprofessionals zoals leerkrachten en welzijnswerkers hebben een rol (Van der Klein, Bulsink, & Van der Gaag, 2012). Voor het aanleren van digitaal burgerschap worden vooral

professionele opvoeders als verantwoordelijk gezien (Hollandsworth, Dowdy, & Donovan, 2011). De verantwoordelijkheid voor het leren over digitaal burgerschap lijkt dus in eerste instantie te liggen bij verschillende partijen in de schoolomgeving, waaronder docenten en jongerenwerkers. Dit sluit aan op de ‘*one-life*’ benadering van Ohler (2011), waarin leerlingen hun digitale levens meenemen naar school. Hoe professionals in de Utrechtse schoolomgeving over deze verantwoordelijkheid denken is niet bekend. Dit geldt tevens voor het inzetten van digitaal burgerschap om polarisatie en radicalisering te voorkomen.

Het polarisatie- en radicaliseringsproces in verhouding tot digitaal burgerschap

Het polarisatieproces. Polarisation is het ontstaan, toenemen of verscherpen van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving. Polarisation kan leiden tot spanningen tussen groepen, afname in cohesie en toename in segregatie (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling [RMO], 2009; Wienke & Ramadan, 2011). Bij het polarisatieproces ontbreekt eerst contact met andere bevolkingsgroepen; er wordt niet samengeleefd. Vervolgens kan het ‘wij versus zij’ gevoel ontstaan en discriminatie en racisme toenemen door aanvallende uitspraken over elkaar. Ten slotte kunnen er incidenten en confrontaties ontstaan tussen bevolkingsgroepen, waarbij de situatie kan escaleren omdat incidenten meer structureel zijn (Wienke & Ramadan, 2011).

Het radicaliseringsproces. Radicalisation is het proces waarbij een individu of groep denkwijzen ontwikkelt en bereid is deze om te zetten in (gewelddadige) acties (Ministerie van VenJ, NCTV, & Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid [SZW], 2014). Dit proces is dynamisch en verschilt per persoon; onder andere afhankelijk van de sociale omgeving en weerbaarheid. Het is bovendien complex om radicalisation te onderscheiden van gezonde identiteitsontwikkeling in de adolescentie, waarin het zoeken naar ideologieën normaal is en gepaard kan gaan met experimenteren met gedragingen, religie en afzetting tegen ouders en de maatschappij (bijv., Spee & Reitsma, 2015).

In verschillende verklarende modellen over het radicaliseringsproces komt terug dat iemand ten eerste gevoelig is voor radicalisation, bijvoorbeeld door een identiteitscrisis (King & Taylor, 2011; Ministerie van VenJ, NCTV, & Ministerie van SZW, 2014). Personen ervaren veelal een gevoel van relatieve deprivatie: de eigen groep wordt vergeleken met een andere waarbij de eigen groep als achtergesteld wordt gezien (Feddes, Nickolson, & Doosje, 2015; King & Taylor, 2011). Bij een cognitieve opening is er een match tussen de identiteitscrisis, gevoelens van onrecht en een ideologie welke antwoord geeft op de problemen. Dit kan mogelijk een normale ontwikkeling tijdens de adolescentiefase ombuigen naar een radicaal proces (Spee & Reitsma, 2015).

De relatie tussen polarisatie en radicalisering. Door de RMO (2009) en Spee en Reitsma (2015) wordt polarisatie als voedingsbodem voor radicalisering gezien. Andere onderzoekers beschrijven een wisselwerking tussen polarisatie en radicalisering. Radicalisering en (dreiging van) terrorisme kan namelijk spanningen tussen groepen vergroten. Tegelijkertijd kan een gepolariseerd debat leiden tot twijfel over de eigen identiteit. Deze twijfels en het gevoel te hebben ‘nergens bij te horen’ kunnen aanleiding zijn voor radicalisering (Moors, Balogh, Van Donselaar, & De Graaff, 2009).

De rol van digitale media op polarisatie en radicalisering. Digitale media kunnen een rol spelen in het polarisatieproces. Adolescenten kunnen bijvoorbeeld verward raken door verschillende berichtgeving op sociale media en het nieuws. Een gevolg kan zijn dat adolescenten complottheorieën bedenken en een negatieve houding tegenover andere groepen aannemen (Van Wonderen & Wagenaar, 2015).

Ook lijken digitale media een rol te spelen in het radicaliseringsproces. Adolescenten kunnen online op zoek gaan naar informatie en contact met leeftijdsgenoten met dezelfde opvattingen (Van San, Sieckelinck, & De Winter, 2010). Digitale media kunnen eveneens worden gebruikt om adolescenten te ronselen (Choi, 2016; Thompson, 2011) en hen kan vriendschap, acceptatie of een levensdoel geboden worden (Klausen, 2015; Thompson, 2011).

Digitaal burgerschap om polarisatie en radicalisering te voorkomen.

Burgerschapsvorming in het onderwijs bestaat uit de domeinen: democratie, participatie en identiteit (Bron, 2006). Deze domeinen kunnen tevens worden beschreven vanuit een digitaal perspectief; wat het aspecten van digitaal burgerschap maakt (Zwanenberg & Pardoën, 2010) en staan in verband met polarisatie en radicalisering.

Digitale democratie is vaardig zijn in het opstaan voor andermans opvattingen, het hebben van een kritische houding tegenover berichten van anderen online, het onderscheiden van feiten en meningen en het hebben van vertrouwen in anderen (Zwanenberg & Pardoën, 2010). Bij polarisatie worden onder meer opvattingen van anderen negatief beoordeeld en ontbreekt het aan vertrouwen (Wienke & Ramadan, 2011). Bij het radicaliseringsproces kan beïnvloeding door meningen van anderen, eveneens als het verliezen van vertrouwen in de samenleving, een rol spelen. Dit laatste doordat eigen idealen mogelijk niet stroken met die van de samenleving (Pels & De Ruyter, 2011).

Digitale participatie gaat over sociale netwerken waarbij iedereen zich kan aansluiten, zijn mening kan uiten, discussiëren, samenwerken en zo een rol kan spelen in de samenleving (Zwanenberg & Pardoën, 2010). In tegenstelling geldt voor polarisatie en radicalisering dat

adolescenten een gevoel van relatieve deprivatie kunnen hebben (Feddes et al., 2015) en zij zich niet geaccepteerd en gehoord voelen in de samenleving (Wienke & Ramadan, 2011).

Ten slotte ontwikkelen adolescenten door het gebruik van digitale media een *digitale identiteit*, waarbij zij leren om te gaan met diversiteit en groepsdruk (Zwanenberg & Pardoën, 2010). Bij polarisatie wordt het gevoel van verschillen tussen groepen juist versterkt (Wienke & Ramadan, 2011). Het proces van radicalisering gaat veelal gepaard met een identiteitscrisis en er kan groepsdruk worden ervaren (Feddes et al., 2015; King & Taylor, 2011).

Onderwijs in digitaal burgerschap kan mogelijk de competenties, vaardigheden en het bewustzijn van adolescenten op bovenstaande gebieden positief beïnvloeden en zo preventief werken voor polarisatie en radicalisering (Morris, 2016). Dit gezien digitaal burgerschap focust op harmonie en overeenkomsten tussen personen en groepen, stelt Al-Rawi (2016).

Thema's en onderwerpen voor digitaal burgerschap

Om het begrip digitaal burgerschap meer uit een te zetten, worden thema's en onderwerpen besproken welke mogelijk relevant zijn bij het onderwijzen van adolescenten in digitaal burgerschap.

Digitale geletterdheid. Digitale geletterdheid omvat het beschikken over technische vaardigheden (Choi, 2016) en het leren over (het gebruik van) digitale media (Ribble, 2011; Ribble, Bailey, & Ross, 2004). Belangrijk is dat adolescenten de *affordances* van digitale media leren (Ribble, 2011), zoals de toegankelijkheid en zichtbaarheid van inhoud en het eenvoudig informatie kunnen verspreiden en doorsturen (Boyd, 2014).

Digitale geletterdheid kan een voorwaarde zijn voor digitaal burgerschap. Om online goede burgers te zijn, moeten adolescenten digitale vaardigheden beheersen zoals ICT- en informatievaardigheden (Thijs, Fisser, & Van der Hoeven, 2014). Uit onderzoek blijkt dat 25% van de Europese leerlingen onvoldoende beschikt over ICT- en informatievaardigheden (Fraillon, Ainley, Schulz, Friedman, & Gebhardt, 2014).

Digitale toegang. Adolescenten hebben toegang nodig tot verschillende digitale tools om deze te kunnen gebruiken (Choi, 2016; Ribble, 2011; Ribble et al., 2004).

Digitale veiligheid. Om online veiligheid te garanderen, moeten adolescenten weten welke voorzorgsmaatregelen zij kunnen nemen (Choi, 2016; Hollandsworth et al., 2011; Ribble et al., 2004). Hierbij gaat het om bescherming van eigen informatie en data en die van anderen (Ribble, 2011).

Digitale etiquette. Digitale etiquette omvat digitale gedragsnormen en -methoden. Adolescenten gebruiken feedback van anderen om eigen gebruik te evalueren en aan te passen. Goede digitale burgers respecteren anderen en gebruiken digitale media met

respectvol taalgebruik (Jones & Mitchell) op een beleefde, gepaste en effectieve wijze (Choi, 2016, Ribble, 2011, 2012; Zwanenberg & Pardoën, 2010). Digitale etiquette sluit aan op één van de aspecten van burgerschapsvorming in het onderwijs: democratie (Bron, 2006).

Digitale rechten en -verantwoordelijkheden. Adolescenten moeten weten welke eisen zij kunnen stellen in de digitale wereld en welke vrijheden zij hebben. Van belang is de bescherming van digitale rechten van anderen en het opkomen voor eigen digitale rechten. Adolescenten kunnen verwachten wanneer zij online informatie posten, anderen dit lezen zonder dit te gebruiken als vernedering of te plagiëren (Choi, 2016; Ribble, 2011, 2012). Het leren over privacy wordt door Ribble (2012) hierbij als belangrijk gezien.

Digitale participatie. Digitaal betrokken zijn en participeren zijn voorwaarden om online te communiceren en informatie uit te wisselen (Choi, 2016; Ribble, 2011; Ribble et al., 2004). Participatie is een aspect van burgerschapsvorming in het onderwijs (Bron, 2006).

Digitale wet- en regelgeving. Digitale wet- en regelgeving gaat over de verantwoordelijkheid voor online acties en daden. Adolescenten dienen bijvoorbeeld te leren wat illegaal is bij het online posten van informatie of toegang hiertoe. Digitaal burgerschap kan adolescenten bewustmaken van eventuele juridische gevolgen bij gebruik van digitale media (Choi, 2016; Hollandsworth et al., 2011; Ribble, 2011).

Kritische vaardigheden. Kritische vaardigheden gaan met name over kritisch denken. Zoals het identificeren en onderzoeken van assumpties en het inbeelden, onderzoeken en openstaan voor nieuwe alternatieven, ideeën of mogelijkheden (Ku, 2009).

Eén aspect van kritische vaardigheden is de *filter bubble*. Internetgebruikers krijgen door algoritmen online alles wat niet binnen hun profiel past niet te zien (Mediawijsheid.nl, 2015a). Pariser (2011) beschrijft dat gebruikers de diversiteit aan meningen, uitgangspunten, of inhoud niet te zien krijgen en subjectieve informatie ontvangen. Zo krijgen adolescenten mogelijk niet de kans een kritische houding te ontwikkelen ten aanzien van bronnen of een mening te vormen op basis van verschillende perspectieven (Mediawijsheid.nl, 2015a), terwijl dit juist van belang is om een goede en verantwoordelijke digitale burger te zijn (bijv., Choi, 2016). Kritisch zijn over eigen berichten en die van anderen komt terug in één van de aspecten van burgerschapsvorming in het onderwijs: democratie (Bron, 2006).

Een meer actieve vorm is *counter-speech*: reacties op extremistische of haat-zaaiende online inhoud. Dit omvat niet alleen het ergens mee oneens zijn op een openbare pagina, maar ook het zenden van agressieve bedreigingen. Adolescenten moeten leren hoe zij online anderen aanspreken op gedrag of uitspraken (Bartlett & Krasodonski-Jones, 2015).

Digitale identiteit. Door digitale media kunnen adolescenten hun identiteit ontdekken. Adolescenten moeten leren wat hun ‘online imago’ is en kritisch leren nadenken over zichzelf, hun gedrag en positie in de omgeving. Specifieke thema’s hierbij zijn identiteitsdiefstal (Zwanenberg & Pardoën, 2010), cyberpesten (Whittaker & Kowalski, 2015) en *sexting* (Gordon-Messer, Bauermeister, Grodzinski, & Zimmerman, 2013). Identiteit is één van de aspecten van burgerschapsvorming in het onderwijs (Bron, 2006).

Weerbaarheid. Weerbaarheid in de online context betekent het kunnen relativeren van online boodschappen of inhoud en digitale media af kunnen sluiten (d’Haenens, Vandoninck, & Donoso, 2013). Weerbaarheid gaat tevens over het bieden van tegenkracht of verzet tegen en het weerstaan van gepolariseerde of radicale boodschappen en invloeden. Bijvoorbeeld pogingen om te ronselen vanuit gepolariseerde of radicale groepen ofwel gepolariseerde of radicale propaganda op sociale media. Adolescenten zijn weerbaar wanneer zij deze uitingen negeren of online berichten plaatsen die tegen gepolariseerde of radicale uitingen ingaan (Mann et al., 2015).

Adolescenten moeten er zich van bewust zijn dat berichten op digitale media *geframed* kunnen zijn of boodschappen kunnen bevatten die mogelijk onwaarheden bevatten. Hier is een koppeling te zien met de *filter bubble* en het ontwikkelen van kritische vaardigheden (Choi, 2016; Mediawijsheid.nl, 2015a; Pariser, 2011).

Leven in verschillende culturen. El Hadioui (2011) stelt dat adolescenten zich kunnen bevinden in verschillende leefwerelden: de feminiene schoolcultuur, masculiene straatcultuur en traditionele thuiscultuur. Hierin kunnen verschillende sociale codes, ambities, taal en waarden gelden. Wanneer in de leefwerelden niet dezelfde socialisatieboodschap wordt uitgezonden, is er een pedagogische mismatch (El Hadioui, 2011), met kans op een identiteitsblokkade (Bzitmi, 2009). Door differentiatie in levensstijlen en opvoeding in de drie leefwerelden is de kans op een dergelijke blokkade groter in grootstedelijke gebieden, bijvoorbeeld Utrecht (El Hadioui, 2011).

Integratie van digitaal burgerschap in het onderwijs

Er zijn verschillende mogelijkheden om digitaal burgerschap te integreren in het voortgezet onderwijs. Digitaal burgerschap kan bijvoorbeeld onderdeel worden van het bestaande vak burgerschap. Tevens kan digitaal burgerschap aansluiten bij andere vakken, bijvoorbeeld muziek of Nederlands. Ten slotte kan digitaal burgerschap worden aangeboden als apart vak (KNAW 2012; Zwanenberg & Pardoën, 2010). In verschillende onderzoeken wordt aangeraden om digitaal burgerschap te koppelen aan verschillende aspecten van offline gedrag, -normen en -waarden, wat in verschillende vakken terugkomt (bijv., Jones &

Mitchell, 2016; Raad voor Cultuur, 2005; Zwanenberg & Pardoën, 2010). Uit longitudinaal onderzoek blijkt bovendien dat de participatie van adolescenten bij niet-politieke, op interesse gebaseerde online activiteiten een voorspeller is voor offline maatschappelijke participatie (Kahne, Lee, & Feezell, 2013). Digitaal burgerschap lijkt zodoende een wederkerige relatie te hebben met de offline wereld (Choi, 2016).

Het uitgangspunt van Mira Media, haar samenwerkingspartners en UZWS is tevens aansluiting van digitaal burgerschap op offline burgerschapsaspecten (Gemeente Utrecht, 2016a). In Utrecht is ‘de Vreedzame School’ een veelgebruikte burgerschapsmethode, gericht op vorming van een democratische gemeenschap, het oplossen van conflicten, opstaan voor diversiteit en verantwoordelijk zijn voor elkaar en de maatschappij (Pauw, 2013).

Naast dat digitaal burgerschap structureel moet worden aangeboden in het voortgezet onderwijs, lijkt het ook in te moeten kunnen spelen op onverwachte gebeurtenissen. Maar, hoe moeten scholen omgaan met gebeurtenissen, actualiteiten of nieuws, zoals terreur of cyberpesten? Regelmatig praten in de klas over deze onderwerpen lijkt belangrijk. Adolescenten moeten tegenwicht geboden krijgen aan wat zij online lezen; het bieden van een normatief kader (Kennisset, 2016), zoals het bespreken van informatiebronnen en bespreken of tegenspreken van complottheorieën (Spee & Reitsma, 2015). Hierbij moet de docent-leerling relatie goed zijn en docenten moeten zelf geen uitgesproken mening hebben of kritiek op bijvoorbeeld bepaalde bevolkingsgroepen. Gepleit wordt echter dat een dergelijke aanpak onnodig is wanneer het praten hierover ingebed is in de schoolcultuur (Kennisset, 2016).

Internationale voorbeelden en *best practices*

In verschillende landen worden interventies of programma’s ingezet omtrent digitaal burgerschap in het voortgezet onderwijs. In de pilot-interventie uit Groot-Brittannië ‘*digital citizens, countering extremism online*’ wordt digitaal burgerschap ingezet om de weerstand van adolescenten tegen extremisme en radicalisering in een digitale context te vergroten en politieke polarisatie te verminderen. De pilot-interventie omvatte twee sessies van een uur, als onderdeel van burgerschap in het voortgezet onderwijs. De dialoog en discussie werd aangegaan aan de hand van waargebeurde verhalen over propaganda en gesprekken op sociale media. Uit de evaluatie bleken effecten significant. Adolescenten hadden geleerd op positieve wijze betrokken te zijn bij online discussies, online informatie kritisch te overzien, om te gaan met online propaganda en *hate-speech* en ontwikkelden een verantwoordelijkheidsgevoel over online peers (Reynolds & Scott, 2016).

In dezelfde pilot-interventie zijn twaalf programma’s over digitaal burgerschap uit Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Australië geanalyseerd. De impact van een

programma blijkt groter wanneer deze focust op concrete vaardigheden en dialoog in tegenstelling tot algemene, ideologische boodschappen. Ook leek de verbinding met het schoolprogramma en het inzetten van externe docenten werkzaam (Reynolds & Scott, 2016).

Mogelijke belemmerende en bevorderende factoren

In eerdere onderzoeken komen verschillende factoren terug welke als belemmerend ofwel bevorderend kunnen werken bij digitaal burgerschap.

Schoolcultuur en visie. Het lijkt van belang dat digitaal burgerschap een onderdeel is van de schoolcultuur en als pedagogische houding wordt gezien. Dit zorgt ervoor dat docenten gesprekken kunnen voeren in de klas over moeilijke, ingewikkelde onderwerpen en zich kunnen inleven in de digitale leefwereld van hun leerlingen (Kennisset, 2016). Reflectie op wat het betekent om een goede burger te zijn, zowel offline als online, moet onderdeel uitmaken van de dagelijkse routine (Hollandsworth et al., 2011). Hierbij blijkt een praktische definitie met specifieke uitkomsten en doelen werkzaam (Jones & Mitchell, 2016).

Competenties en vaardigheden docenten. Docenten moeten zelf een mediawijze houding hebben en enigszins digitaal ontwikkeld zijn om adolescenten te onderwijzen in digitaal burgerschap (Hollandsworth et al., 2011; Ribble, 2011; Zwanenberg & Pardoën, 2010). Zij moeten bijvoorbeeld kunnen aanvoelen wat de invloed van media is op adolescenten en hoe hierover te praten (Kennisset, 2016). De meerderheid van de docenten is niet getraind of voorbereid om les te geven in digitaal burgerschap en is onvoldoende op de hoogte van recente trends en ontwikkelingen omtrent digitale media, stelt Ribble (2012).

Dialoog en handelingsverlegenheid. Het bespreekbaar maken van de soms beladen, moeilijke onderwerpen die het gebruik van digitale media teweeg kunnen brengen, blijkt bevorderlijk. Juist deze dialoog lijken docenten moeilijk te vinden en zij lijken zich handelingsverlegen te voelen. Dit geldt ook voor de onderwerpen polarisatie en radicalisering (Van den Berg et al., 2016). Handelingsverlegenheid betekent dat professionals niet handelen of weten hoe te handelen, terwijl hier wel signalen voor zijn (Movisie, 2013). Zo bespreekt ongeveer één op de negen docenten in het voortgezet onderwijs moeilijke of gevoelige onderwerpen niet, zoals terrorisme of politieke situaties. De voornaamste reden hiervoor is de toename in tegenstellingen tussen westerse en niet-westerse normen en waarden die docenten zien (Van Grinsven, Van der Woud, & Elphick, 2017). Docenten lijken weinig toegerust voor onderwijs in een interculturele context (Kleijwegt, 2016) terwijl interculturele sensitiviteit- en communicatie belangrijke didactische vaardigheden zijn (Radstake & Leeman, 2010).

Huidig onderzoek

Het inzetten van digitaal burgerschap voor de preventie van polarisatie en radicalisering is nog niet eerder systematisch onderzocht. Bovendien wordt het uit de literatuur niet geheel duidelijk waaraan de implementatie van digitaal burgerschap op vmbo-scholen aan moet voldoen. In deze kwalitatieve studie wordt zodoende de volgende vraag beantwoord: *Wat zijn volgens professionals met expertise in digitaal burgerschap, polarisatie en/of radicalisering voorwaarden om digitaal burgerschap te implementeren op vmbo-scholen in Utrecht en zodoende polarisatie en radicalisering te voorkomen?* Het onderzoek is verkennend en adviserend: het betreft een relatief nieuw onderwerp (Neuman, 2011).

Onderzoeksvragen zijn:

1. Met welke vraagstukken en problematiek omtrent digitaal burgerschap, polarisatie en/of radicalisering hebben professionals te maken?
2. Wat zijn volgens professionals belangrijke thema's en onderwerpen in digitaal burgerschap en in welke mate worden hierin specifiek thema's voor de preventie van polarisatie en/of radicalisering meegenomen?
3. Wat is de houding van professionals jegens digitaal burgerschap om polarisatie en radicalisering te voorkomen en preventie als oplossingsstrategie?
4. Op welke wijze kan volgens professionals digitaal burgerschap aansluiten bij het huidige onderwijsaanbod op vmbo-scholen?
5. Wat zijn volgens professionals mogelijke belemmerende en bevorderende factoren om digitaal burgerschap in te zetten op vmbo-scholen?

Methoden

Populatie en steekproef

Allereerst is een sociale kaart gemaakt van het netwerk omtrent digitaal burgerschap op vmbo-scholen in Utrecht. Aan de hand hiervan zijn professionals face-to-face of per e-mail benaderd. Er is een doelgerichte steekproeftrekking gedaan; respondenten representeerden bepaalde kenmerken doelend op adequate beantwoording van de vraagstelling (Ritchie & Lewis, 2003). Alle respondenten hebben namelijk expertise in digitaal burgerschap, polarisatie en/of radicalisering. Acht professionals hebben deelgenomen aan het onderzoek: zes vrouwen en twee mannen, met een gemiddelde werkervaring van 23 jaar. Rekening houdend met de anonimiteit zijn enkele gegevens over de respondenten gegeven (bijlage 1).

Na acht interviews was het saturatiepunt bereikt: extra interviews zouden geen nieuwe, relevante informatie opleveren (Ritchie & Lewis, 2003). Dit onderzoek richt zich niet op externe generaliseerbaarheid, gezien de focus op vmbo-scholen in Utrecht.

Procedure

De interviews zijn afgenomen gedurende april en mei 2017 en vonden plaats op de werklocatie van de respondent hetzij de onderzoeker of in een drink- en werkgelegenheid. De interviews zijn individueel en face-to-face afgenomen en namen 40 tot 55 minuten in beslag. Door onvoorziene omstandigheden was de duur van één interview 25 minuten. Van alle interviews zijn, met toestemming van de respondenten, audio-opnames gemaakt. Het opnemen van de interviews vergroot de kwaliteit van de data en data-analyse (Boeije, 2014). Na afname zijn de interviews *verbatim* getranscribeerd en anoniem bewaard, verwerkt en geanalyseerd.

Instrument

Door operationalisering van de onderzoeksvragen is een topiclijst opgesteld voor de interviews (bijlage 2). Bij de start van de interviews is het doel van het onderzoek uitgelegd, de anonimiteit benadrukt, ruimte gegeven voor vragen van de respondent en zijn verkennende vragen gesteld, bijvoorbeeld over de huidige functie. Voor beantwoording van de eerste is onder andere gevraagd: *Waar loopt u in de praktijk tegenaan omtrent digitaal burgerschap en polarisatie en radicalisering?* Voor beantwoording van de tweede onderzoeksvraag is de respondenten gevraagd de vijf belangrijkste thema's te kiezen als het gaat om het onderwijzen van adolescenten in digitaal burgerschap. Elf thema's over digitaal burgerschap uit de theorie, eveneens beschreven in het theoretisch kader, zijn voorgelegd aan de respondenten (bijlage 3). Respondenten konden tevens zelf thema's toevoegen. Ter beantwoording van de derde onderzoeksvraag is bijvoorbeeld gevraagd: *Hoe denkt u over de koppeling tussen het inzetten van digitaal burgerschap en preventie van polarisatie en radicalisering? En op welke wijze kan digitaal burgerschap een rol spelen in de preventie hiervan?* De vijf thema's zijn vervolgens door de respondenten geplaatst in cirkels met de vraag of de verantwoordelijkheid voor de thema's binnen of buiten het onderwijs ligt (bijlage 4), wat bijdroeg aan beantwoording van de vierde onderzoeksvraag. Om de laatste onderzoeksvraag te beantwoorden is bijvoorbeeld gevraagd: *Wat zijn volgens u belemmerende factoren om digitaal burgerschap te kunnen implementeren in het VO?*

Tijdens de interviews is tussentijds samengevat, doorgevraagd en ter afsluiting is gevraagd of de respondent toevoegingen had of terug wilde komen op eerdere uitspraken. Zo is sociale wenselijkheid getracht te beperken (Ritchie & Lewis, 2003), wat de betrouwbaarheid en interne validiteit van het onderzoek vergroot (Boeije, 2014).

Analyse

Op basis van methoden en technieken van Boeije (2014) is een kwalitatieve analyse uitgevoerd met het behulp van programma NVivo 11. Uitgangspunt waren de theorie, vraagstelling en onderzoeksvragen. In de fase van open codering is de data ingedeeld in fragmenten. Deze fragmenten zijn met elkaar vergeleken en gelabeld. Bij de axiale codering zijn labels gesplitst, samengevoegd en zijn nieuwe labels gecreëerd, met als doel kern- en sublabels te clusteren. In de fase van selectieve codering zijn verbanden tussen onderwerpen uit eerdere fasen gelegd. Door zoveel mogelijk bewoording van respondenten te gebruiken is getracht de interne validiteit en betrouwbaarheid te waarborgen (Boeije, 2014). In de analyse kwamen zes thema's terug: nieuwheid begrip; digitale competenties, vaardigheden en gedrag van adolescenten; de rol van scholen; de rol van samenwerkingspartners en externen; vormgeving van het programma; en vaardigheden, bekwaamheid en houding van opvoedprofessionals. Deze thema's zijn verdeeld over drie grote lijnen waarin verschillende onderzoeksvragen terugkomen: professionals in huidig onderzoek zijn op zoek naar de betekenis van digitaal burgerschap; de rolverdeling in digitaal burgerschap; en de vormgeving van digitaal burgerschap.

Resultaten

Op zoek naar de betekenis van digitaal burgerschap

Professionals hebben met verschillende vragen en problemen te maken omtrent digitaal burgerschap. Een veelgenoemd probleem is dat digitaal burgerschap een relatief nieuw begrip en werkgebied is. Respondenten lijken het moeilijk zoekende te zijn in, samen met partners, naar wat digitaal burgerschap is: *“Dat vinden mensen ook heel eng, dat we moeten experimenteren. [...] Ze willen graag zekerheid. Maar zo werkt dat gewoon niet.”* (Expert beleid veiligheid). Doordat het een nieuw begrip is, lijkt een gezamenlijk doel en uitgangspunt in digitaal burgerschap te ontbreken: *“Je merkt dat die commitment er wel is, mensen realiseren zich ook wel dat online steeds belangrijker begint te worden. Alleen als puntje bij paaltje komt, heeft iedereen toch wel een eigen invulling daarvan.”* (Expert beleid veiligheid). Een aantal professionals lijkt waarde te hechten aan het vasthouden aan eigen thema's, werkwijzen en pedagogische uitgangspunten. Dit kan impliceren dat eventuele samenwerking met scholen en andere organisaties wordt bemoeilijkt, aangezien professionals mogelijk weerstand bieden tegen aansluiting op bijvoorbeeld andere werkwijzen.

Dat professionals nog zoekende zijn naar de betekenis van digitaal burgerschap, blijkt ook uit de uiteenlopende definities van respondenten. Digitaal burgerschap gaat volgens het merendeel van de professionals over doorvertaling van offline naar online gedragsnormen en

-regels: *“Als het gaat om digitaal burgerschap moet ik heel erg denken aan dat we de normen en waarden die we überhaupt hebben dat we die ook online op een vreedzame, fijne, prettige, gezonde manier kunnen vormgeven.”* (Expert training en voorlichting). Tegelijkertijd wordt het zijn van een ‘goed mens’ online vaak genoemd. Eén respondent heeft een ander perspectief; het online antwoord kunnen vinden op vragen: *“Dat mensen zich digitaal kunnen redden, dat ze iets zoeken, dat ze het dan kunnen vinden op het internet.”* (Expert educatie bibliotheek). Verschillende aspecten van digitaal burgerschap zijn aangestipt en het begrip lijkt zodoende meerdere componenten te omvatten.

De breedte van digitaal burgerschap omvat, blijkt evenzeer uit verschil in thema’s die professionals belangrijk vonden. Digitale etiquette, kritische vaardigheden en weerbaarheid zijn de meest gekozen thema’s (bijlage 5). Bij digitale etiquette worden, net als in de definiëring van digitaal burgerschap, gedragsregels genoemd: *“Je weet hoe je met elkaar om moet gaan in die online leefwereld. En wat daarbij gepast is.”* (Expert beleid veiligheid). Kritische vaardigheden gaat volgens respondenten over ondersteuning in een onderzoekende houding: *“Voor mij gaat opvoeden en opgroeien gepaard met vragen kunnen stellen. En daar moeten we kinderen bij helpen.”* (Expert democratische burgerschapsvorming). Bij weerbaarheid worden verschillende kanten beschreven: *“Dat is vooral de weerbaarheid enerzijds als mensen je benaderen en hoe ga je daarmee om. Maar hoe weerbaar ben je ook tegen al dat nieuws wat over je heen komt zodat je daardoor niet gefrustreerd over raakt.”* (Expert digitaal burgerschap). Deze thema’s zijn mogelijk veelal als belangrijk gekozen omdat ze te maken hebben met een houding over omgang met anderen en mogelijke beïnvloeding door anderen, wat professionals belangrijk lijken te vinden.

Digitale geletterdheid, -toegang, -participatie en wet- en regelgeving zijn minder frequent genoemde thema’s. Digitale participatie wordt bijvoorbeeld als vanzelfsprekend gezien door respondenten. Bij digitale geletterdheid wordt door een respondent (expert educatie bibliotheek) de nadruk gelegd op specifieke vaardigheden: *“[...] complexere teksten online begrijpen, zoekvaardigheden en dat je je computer kunt fixen als hij stuk is.”* Bij onderwijzen in digitaal burgerschap lijkt zodoende dat professionals deze vier thema’s minder relevant vinden. Dat respondenten verschillend denken over de thema’s, komt mogelijk doordat iedere professional vanuit het referentiekader van zijn eigen organisatie kijkt.

Hoewel er tussen de thema’s verschillen zijn, lijkt er consensus te zijn over dat de gekozen thema’s niet enkel geldend zijn voor vmbo-leerlingen: *“Exact hetzelfde, hogere niveaus hebben ook geen flauw benul. Dat digitaal burgerschap wordt hun nergens niet geleerd, snap je? En dit zijn gewoon dingen die iedereen aangaat.”* (Expert online

jongerenwerk). Eén respondent geeft aan dat de thema's voor hogere opleidingsniveaus hetzelfde zouden zijn, maar dat deze meer toepasbaar zijn op vmbo-leerlingen omdat zij volgens de respondent minder nadenken over de consequenties van hun gedrag. Het lijkt erop dat wanneer digitaal burgerschap ingezet zou worden in hogere opleidingsniveaus, de vijf gekozen thema's volstaan.

Er zijn zowel overeenkomsten als verschillen tussen de opvattingen van respondenten op het gebied van het voorkomen van polarisatie en radicalisering. Respondenten is gevraagd of de door hen vijf gekozen thema's bijdragen aan preventie van polarisatie en radicalisering. Dit bleek voor de helft van de respondenten, bijvoorbeeld voor kritische vaardigheden:

“Dus dat je je realiseert dat je in een online omgeving zit waar je dus ook reacties van andere mensen kan ontvangen, dat je daar op een normale manier mee om kunt gaan. Maar je moet je ook realiseren dat je in een omgeving zit waarbij iedereen makkelijk informatie tot je kan brengen.” (Expert beleid jeugd).

Een thema dat niet frequent gekozen werd bij de vijf belangrijkste thema's, maar wel een aantal keer genoemd werd als belangrijk voor de preventie van polarisatie en radicalisering is het leven in verschillende culturen: *“Ik geloof dat je veel meer overeenkomt dan dat we met z'n allen denken, dan dat we verschillen. Ik denk als het gaat om polarisatie is belangrijk dat je daarop inspringt, dat je dat ook uitvergroot en dat bekrachtigd.”* (Expert training en voorlichting). Het verschilt per professional of de vijf belangrijke thema's die zij gekozen hebben, overeenkomen met de thema's die zij belangrijk vinden voor preventie van polarisatie en radicalisering. Dit kan komen omdat er wellicht nog geen consensus is over hoe deze problematiek aangepakt kan worden.

Het belang van digitaal burgerschap in het voortgezet onderwijs is door alle professionals erkend, hoewel redenen hiervoor verschillen. Een respondent noemt de dialoog tussen docenten en adolescenten: *“Dan heb je hopelijk handvaten of tools om met die jongeren in gesprek te gaan, een stevige basis. En dan kunnen gebruiken: goh, je schrijft dit, maar hoezo?”* (Expert beleid jeugd). Andere respondenten noemen gedragsregels, online keuzes leren maken en omgang met elkaar als meerwaarde: *“Dat we met elkaar leren hoe je online communiceert. [...] Wat doe je wel, wat doe je niet. [...] Waar ga je wel op in, waar ga je niet op in.”* (Expert training en voorlichting). In het kunnen aangeven van het belang van digitaal burgerschap door de professionals lijkt de nieuwheid van het begrip niet mee te spelen. Dit komt mogelijk doordat respondenten inzien dat de digitale leefwereld van adolescenten niet meer weg te denken is.

In de koppeling tussen digitaal burgerschap en het voorkomen van polarisatie en radicalisering speelt de nieuwheid van digitaal burgerschap mogelijk wel mee. Hoewel de rol van digitale media in polarisatie- en radicaliseringsprocessen wordt aangehaald en teruggezien in de praktijk, lijkt deze koppeling niet voor alle respondenten direct duidelijk en allesomvattend. Twee respondenten vertellen dat polarisatie en radicalisering ook op andere manieren voorkomen kan worden. Ook andersom geldt: aan andere vraagstukken, zoals seksualiteit, kan digitaal burgerschap volgens professionals bijdragen. Bovendien stipt een respondent aan dat radicalisering verschillende voedingsbodems heeft: *Ik weet niet of je daar de digitalisering de schuld van moet geven of niet.*” (Expert educatie bibliotheek). Het lijkt kortom voor sommige respondenten nog onduidelijk of digitaal burgerschap de meest adequate manier is om polarisatie en radicalisering te voorkomen.

Samenvattend lijken professionals, door de nieuwheid van het begrip en het ontbreken van een gezamenlijk doel en uitgangspunt, nog zoekende te zijn naar de betekenis van digitaal burgerschap en de thema's die daarbij het meest belangrijk zijn.

Op zoek naar een optimale rolverdeling voor digitaal burgerschap

Digitale competenties, vaardigheden en gedrag van adolescenten. Professionals zien problemen omtrent digitale competenties, vaardigheden en gedrag van adolescenten. Volgens de professionals lijkt de online wereld vaak te worden vergeten door ouders en opvoedprofessionals, waarbij digitale vaardigheden en -competenties van adolescenten worden overschat: *“Iedereen gaat ervan uit dat iedereen het vanzelf leert. [...] Het gevaar is groot dat vanuit dat idee dat 99% van de mensen online zijn, dat iedereen daarmee ook online alles kan, en dat is niet het geval.”* (Expert digitaal burgerschap). Daarnaast zien professionals online gepolariseerd gedrag bij adolescenten: *“Er wordt alleen maar afgevuurd zonder echt te luisteren.”* (Expert beleid veiligheid). Dit komt volgens professionals door de geïndividualiseerde samenleving waar adolescenten zich steeds minder verplaatsen in anderen, eenvoudig tegen elkaar ingaan en consequenties van gedrag niet overzien. De algemene gedachte die ouders en opvoedprofessionals lijken te hebben is volgens respondenten dat adolescenten weten hoe zij zich online moeten gedragen. Uit voorbeelden van respondenten blijkt dit echter niet het geval. Een consequentie is mogelijk discrepantie tussen de algemene opvatting en praktijkervaringen, wat eventueel kan leiden tot verkeerde verwachtingen van de rol van scholen.

De rol van scholen in digitaal burgerschap. Digitaal burgerschap komt nu volgens respondenten vrijwel niet terug in schoolprogramma's:

“Dit hoort bij de digitale opvoeding eigenlijk. [...] En als ik zie hoe weinig dat gebeurt op scholen. Dan vallen weleens de schellen van mijn ogen. Dan denk ik: jullie kinderen zijn de hele dag bezig op hun smartphone, maar wat doen jullie er eigenlijk mee?” (Expert educatie bibliotheek).

Twee professionals vertellen dat het bespreken van de rol van scholen in digitaal burgerschap moeizaam gaat. Dit kan volgens hen komen doordat digitaal burgerschap voor scholen niet de prioriteit heeft: *“Scholen kijken nu nog een beetje van: oké dat wordt misschien weer een nieuw project of daar komt weer iets bij en dat is voor ons, docenten wordt dat te veel.”* (Expert digitaal burgerschapseducatie). Die prioriteit lijkt te liggen bij ontwikkelingsuitkomsten en behalen van vakken, ervaren respondenten. Deze huidige onderwijsvisie wordt als problematisch gezien: *“We zijn heel erg gericht op opbrengsten en kinderen klaarmaken om een bijdrage te leveren aan de kenniseconomie. [...] Die hele pedagogische kant in het onderwijs is wat in verdrukking geraakt.”* (Expert democratische burgerschapsvorming). Dit kan impliceren dat scholen onvoldoende beseffen dat zij een belangrijke rol kunnen hebben in digitaal burgerschap.

Er zijn verschillen tussen wie volgens respondenten de verantwoordelijkheid heeft voor het onderwijzen van adolescenten in digitaal burgerschap; personen en organisaties binnen of buiten het onderwijs (bijlage 6). Geen enkele respondent heeft echter de verantwoordelijkheid voor de vijf thema's allemaal binnen of allemaal buiten het onderwijs geplaatst. Dit betekent dat er volgens respondenten altijd een taak weggelegd lijkt te zijn voor scholen in digitaal burgerschap. Mogelijke redenen hiervoor kunnen zijn dat scholen gezien worden als centrale organisaties in de opvoeding van adolescenten en het eenvoudig is adolescenten te bereiken via scholen omdat zij hier georganiseerd bij elkaar komen.

Door respondenten wordt specifiek genoemd dat scholen een taak hebben in kennisoverdracht, wat volgens hen vooral terugkomt in de thema's digitale wet- en regelgeving en digitale rechten- en verantwoordelijkheden. Hiernaast lijken scholen een belangrijke rol te hebben in het inspelen op maatschappelijke gebeurtenissen en -actualiteiten volgens respondenten: *“Een maatschappelijke gebeurtenis komt vaak groot in het nieuws en in de media, social media natuurlijk. [...] Dat zijn vaak ook niet echt genuanceerde teksten, berichten en artikelen. Dat heeft toch wel impact. Jongeren willen daar graag over praten.”* (Expert digitaal burgerschapseducatie). Het bespreken van de digitale wereld en bijbehorende maatschappelijke actualiteiten wordt echter nog niet of te weinig gedaan door scholen, stellen respondenten. Dit kan volgens hen komen doordat scholen hier nog geen beleid en visie op lijken te hebben, wat volgens meerdere respondenten een belemmering is bij de implementatie

van digitaal burgerschap. Respondenten geven aan dat scholen de belangrijke taak van digitaal burgerschap nog onvoldoende hebben vormgegeven. De enkele initiatieven zijn incidentele projecten met weinig borging: *“Je wordt ingezet en je gaat weer weg, en je weet niet zo goed wat er mee gebeurt. Je hebt geen controle over wat de docenten daarmee gaan doen.”* (Expert training en voorlichting).

De rol van samenwerkingspartners en externen in digitaal burgerschap. Met samenwerkingspartners en externen worden partijen rondom het onderwijs bedoeld, bijvoorbeeld het jongerenwerk of organisaties die lessen, programma's of voorlichtingen in het onderwijs aanbieden. Een probleem waar respondenten tegenaanlopen is dat de samenwerking tussen organisaties op het gebied van digitaal burgerschap nog niet vormgegeven is. Tegelijkertijd vragen respondenten zich af welke rol samenwerkingspartners en externen hebben in digitaal burgerschap.

De eerste verantwoordelijkheid voor digitaal burgerschap lijkt volgens respondenten te liggen bij docenten in het voortgezet onderwijs. Maar scholen zouden ook de expertise van professionals zoals externe docenten, voorlichters en trainers erkennen en inzetten, stellen respondenten: *“Het onderwijs moet dit soort thema's bespreekbaar maken en als we het niet kunnen, dan doen we iemand zoeken die jou daarin op weg kan helpen.”* (Expert beleid jeugd). Eén respondent geeft aan onzeker te zijn over het inzetten van externen, omdat deze professionals na de les weer weggaan en er geen continuïteit is. Door twee respondenten wordt aangekaart dat externen, bijvoorbeeld *peer-educators* of de politie, ingezet kunnen worden om iets los te maken bij adolescenten, waar docenten dat mogelijk niet lukt: *“Dan moet je echt met keiharde voorbeelden komen, dan moet je echt ervaringsdeskundigen hebben, waar ze goed afgeschrikt worden.”* (Expert online jongerenwerk). Er lijkt tussen de respondenten overeenstemming over dat samenwerkingspartners en externen een rol moeten vervullen in digitaal burgerschap; over de vormgeving van deze rol is echter nog geen consensus. Een mogelijke reden hiervoor is dat digitaal burgerschap, zoals beschreven, een nieuw werkgebied is waarbij nog veel aspecten moeten worden verkend.

Door twee respondenten wordt de rol van ouders genoemd, met name in het monitoren en bespreekbaar maken van mediagebruik van adolescenten en een voorbeeldrol in eigen mediagebruik. Professionals lijken zich soms zorgen te maken over deze voorbeeldrol: *“Je hebt ouders die digitaal vaardig zijn, ouders die niet digitaal vaardig zijn. Ouders die zelf online allerlei rotzooi schoppen, weet je. Dus dat is lastig.”* (Expert beleid veiligheid). Een mogelijk gevolg hiervan is dat, naast scholen, samenwerkingspartners en externen, ouders meegenomen kunnen worden in de rolverdeling van digitaal burgerschap.

Een belemmering voor het implementeren van digitaal burgerschap is volgens respondenten dat in zowel hun eigen organisatie als die van samenwerkingspartners te weinig tijd en aandacht lijkt te zijn te werken aan dit onderwerp. Bevorderend voor de implementatie zou volgens een respondent zijn wanneer voor alle samenwerkende organisaties de gezamenlijke ideologie het belangrijkste uitgangspunt is: *“Hoe je gewoon op wijkniveau, op stedelijk niveau organisaties het gevoel kan geven: we gaan allemaal voor hetzelfde, we zijn geen concurrenten maar ik doe dit en ik doe dat en dat weten we van elkaar.”* (Expert digitaal burgerschap). Een mogelijke consequentie is dat het onderwerp digitaal burgerschap zou kunnen blijven steken op de erkenning van het belang en urgentie, maar concrete samenwerkingen uitblijven.

Vaardigheden, bekwaamheid en houding van opvoedprofessionals. Verschillende respondenten zien een kloof tussen digitale kennis en vaardigheden van adolescenten en docenten. Dit komt volgens respondenten doordat met name oudere docenten weerstand bieden tegen digitalisering, hier geen belangstelling voor hebben en het moeilijk lijken te vinden te anticiperen op digitale ontwikkelingen. Een respondent vertelt dat de diversiteit in achtergrond van leerlingen groot is en dat docenten het moeilijk lijken te vinden hiermee om te gaan.

Eén van de meest genoemde belemmeringen voor de implementatie is dat niet alle docenten vaardig of competent genoeg lijken te zijn om te onderwijzen in digitaal burgerschap: *“Docenten hebben niet door wat er speelt bij de jongeren in die digitale wereld.”* (Expert online jongerenwerk), *“Je kan kinderen nooit opvoeden als je zelf onvoldoende verstand van zaken hebt. Dus ik denk dat daar in de volwassenwereld ook flink hard aan getrokken moet worden.”* (Expert educatie bibliotheek). Dit kan zorgen voor handelingsverlegenheid: *“Ze vermijden het liever en gaan daar dus niet over praten.”* (Expert beleid jeugd), *“Bang zijn denk ik om foute opmerkingen te maken.”* (Expert training en voorlichting). Deze handelingsverlegenheid ziet een respondent juist terug bij onderwerpen als polarisatie en radicalisering. Bovenstaande constatering komen mogelijk doordat het onderwijzen in digitaal burgerschap niet of nauwelijks terugkomt in sociale- en docentenopleidingen.

Een bevorderende factor lijkt de houding van docenten en andere opvoedprofessionals tegenover digitaal burgerschap. Een professional die zelf online actief is in het werk met adolescenten benadrukt dit: *“Dat heet trends volgen, anticiperen, beweeg met de jongeren mee.”* (Expert digitaal jongerenwerk). Docenten en andere opvoedprofessionals moeten volgens professionals achter het onderwerp staan, hun pedagogische taak in de opvoeding

erkennen, nieuwsgierig zijn naar de (digitale) leefwereld van adolescenten, moeilijke onderwerpen bespreekbaar maken en een open, positieve houding hebben.

Samenvattend lijken professionals verschillende partijen mee te willen nemen in het programma van digitaal burgerschap: adolescenten, scholen, externen en ouders. Zij lijken echter nog op zoek te zijn naar de optimale rolverdeling.

Op zoek naar de juiste vormgeving van digitaal burgerschap

Professionals zien in digitaal burgerschap vooral een preventieve rol voor polarisatie en radicalisering, in tegenstelling tot de repressieve of curatieve strategie: *“Het begint aan de voorkant. Dus echt de preventieve kant inderdaad, zo vroeg mogelijk beginnen om ze bewust te maken en de verantwoordelijk die ze dus ook online hebben.”* (Expert digitaal burgerschapseducatie). Eén professional stelt dat polarisatie onoverkomelijk is: *“Dus voorkomen...ze worden er sowieso mee geconfronteerd. Maar hoe geef je het een plek dat je er niet in mee gaat?”* (Expert online jongerenwerk). Een reden hiervoor kan zijn dat de professional ervaart dat opvoedprofessionals ook om moeten gaan met situaties die niet te voorkomen zijn.

Aansluitend hierop wordt door een aantal respondenten genoemd dat polarisatie een voedingsbodem kan zijn voor radicalisering, waarbij (digitaal) burgerschap als eerste preventieve stap genoemd wordt. Digitaal burgerschap is door professionals bovendien veelal zelf verbonden aan ‘offline’ burgerschap: *“Volgens mij moet het digitale burgerschap niet een aparte lijn zijn, maar wel een geïntegreerd geheel moet zijn. [...] Het moet niet iets apart zijn, absoluut niet.”* (Expert beleid jeugd). Dit impliceert dat respondenten de digitale wereld en digitaal burgerschap niet los lijken te zien van de offline wereld en burgerschap.

Respondenten benoemen dat in burgerschapsprogramma’s de digitale leefwereld niet voldoende terugkomt. Een doorvertaling van huidige burgerschapsprogramma’s, zoals Vreedzaam, met digitale elementen in de leidende principes wordt door veel respondenten aangehaald: *“Ik denk ook dat als je zoals je dat in de offline wereld hebt, heb je vaak sleutelfiguren of [...] mensen die de Vreedzame aanpak inzetten. Ik zou dat fantastisch vinden als je dat ook online zou kunnen doen.”* (Expert training en voorlichting). Een reden hiervoor kan zijn dat Vreedzaam al breed in Utrecht wordt ingezet, waardoor Vreedzaam mogelijk als goede basis kan dienen.

Het inspelen op maatschappelijke gebeurtenissen en actualiteiten is volgens professionals onderdeel van digitaal burgerschap, hoewel het ook aansluit op offline burgerschap. Met digitaal burgerschap kunnen adolescenten volgens hen leren online berichten en reacties te bespreken, evenals de interpretatie van verslaglegging en beelden:

“Wat zie je eigenlijk? Zie je feiten of je zie gelijk reacties en commentaren op dat wat er is gebeurd? Wordt dat gelijk al door een ander ingevuld? Of er zijn er nog vragen die daar misschien rondom zijn?” (Expert educatie bibliotheek). Een mogelijke vraag bij de vormgeving van het programma is dus; hoe kan er in het programma ruimte zijn voor het bespreken van gebeurtenissen die op dat moment actueel zijn in de maatschappij? Bovendien mogen scholen zelf in enige mate bepalen hoe zij het onderwijs inrichten, vertellen professionals. Dit lijkt om maatwerk te vragen: *“Dus daarmee heb je als organisatie een probleem dat je eigenlijk per school of per organisatie moet gaan praten over dit onderwerp en hoe ze dat gaan oppakken.”* (Expert digitaal burgerschap). Iedere school lijkt dus mogelijk een individuele aanpak van digitaal burgerschap nodig te hebben.

Samenwerking met andere partijen en aansluiten bij wat er al gedaan wordt in de scholen, wordt als bevorderend voor de implementatie genoemd: *“Als ik kijk naar de partners die we hebben, die zitten allemaal in de integrale aanpak. En die zitten ook in de haarvaten van de samenleving, alsook in de scholen.”* (Expert beleid veiligheid). Volgens respondenten is het tevens raadzaam dat het programma gericht is op duurzame inbedding. Zo kunnen scholen volgens hen uiteindelijk zelf digitaal burgerschap structureel inzetten, zonder directe ondersteuning van externe professionals en kan het een onderdeel gaan uitmaken van het schoolprogramma en -curriculum. Ook is volgens een respondent tussentijdse monitoring bevorderend: *“Dat je kijkt: wat gaat goed, wat gaat niet goed? En wat zijn aandachtspunten voor verbetering? Of dat dan vanuit de leerkracht is of vanuit de omgeving, binnen of buiten onderwijs. [...] Het moet een soort ontwikkeltraject zijn.”* (Expert beleid jeugd).

Samenvattend lijken professionals ideeën te hebben over de vormgeving van het programma digitaal burgerschap, maar nog zoekende naar de precieze invulling en samenhang hiertussen.

Discussie

Het doel van dit onderzoek was om inzicht te krijgen in de voorwaarden om digitaal burgerschap te implementeren op vmbo-scholen in Utrecht en zodoende polarisatie en radicalisering te voorkomen. Digitaal burgerschap is immers nu nog niet verplicht in het voortgezet onderwijs en het inzetten van digitaal burgerschap om polarisatie en radicalisering te helpen voorkomen, is nog niet eerder systematisch onderzocht. De vraagstelling van huidig onderzoek was: *Wat zijn volgens professionals met expertise in digitaal burgerschap, polarisatie en/of radicalisering voorwaarden om digitaal burgerschap te implementeren op vmbo-scholen in Utrecht en zodoende polarisatie en radicalisering te voorkomen?*

Voorwaarden voor de implementatie van digitaal burgerschap lijken in het kort gericht te zijn

op: formulering van een gezamenlijk doel, uitgangspunt en definitie van digitaal burgerschap; overeenstemming over welke partijen betrokken worden bij digitaal burgerschap en hoe de rollen zich tot elkaar verhouden; en overeenstemming over hoe het programma digitaal burgerschap vormgegeven wordt en welke elementen het omvat. Per onderzoeksvraag wordt hierna een conclusie gegeven, met een koppeling naar de literatuur en beantwoording van de centrale vraagstelling.

De eerste onderzoeksvraag was: *Met welke vraagstukken en problematiek omtrent digitaal burgerschap, polarisatie en/of radicalisering hebben professionals te maken?* Het grootste probleem waar professionals tegenaan lopen blijkt dat digitaal burgerschap een nieuw begrip is; dit brengt vragen en onzekerheden met zich mee. Hoewel werkzaam volgens eerder onderzoek (Jones & Mitchell, 2016), heeft digitaal burgerschap volgens professionals nog geen duidelijke definiëring. Het blijkt een breed begrip te zijn, wat op veel manieren geïnterpreteerd en ingevuld kan worden. Dit zorgt er mogelijk voor dat er nog niet gedacht wordt vanuit een gezamenlijke ‘paraplu’ digitaal burgerschap waar iedere organisatie aan een deel van digitaal burgerschap werkt, maar er veelal gedacht wordt in verschillen tussen organisaties en werkwijzen.

Een ander probleem blijkt het moeilijk in contact te komen met scholen over dit onderwerp. Ook is schoolbeleid of -visie op dit onderwerp nog uitgebleven. Hoewel digitaal burgerschap een onderdeel zou moeten zijn van dagelijkse schoolroutine (Hollandsworth et al., 2011), is dat in Utrecht dus nog niet het geval.

Tenslotte noemen professionals het online gedrag van adolescenten problematisch. In plaats van dialoog tussen adolescenten is er sprake van polarisatie. Aansluitend op verwachtingen vanuit de literatuur blijkt dat volgens professionals adolescenten door de maatschappij - onterecht – als *digital natives* worden gezien (Boyd, 2014; Hargittai, 2010). Uit dit onderzoek blijkt dat, volgens professionals, adolescenten juist moeite hebben met adequate omgang met *affordances* van digitale media, zoals de openbaarheid van berichten (Boyd, 2014). Dit betekent mogelijk dat adolescenten nu niet de ondersteuning krijgen op het gebied van digitale vaardigheden en competenties, die zij wel nodig lijken te hebben. Samenvattend lijkt het formuleren van een overkoepelende definitie en uitgangspunt van digitaal burgerschap en beleid in organisaties en scholen hierover voorwaarden voor de implementatie van digitaal burgerschap. Zo kunnen adolescenten worden onderwezen in de online omgang met elkaar.

De tweede onderzoeksvraag was: *Wat zijn volgens professionals belangrijke thema's en onderwerpen in digitaal burgerschap en in welke mate worden hierin specifiek thema's*

voor de preventie van polarisatie en/of radicalisering meegenomen? Hoewel hier geen volledige consensus over bleek te zijn, zien de meeste professionals digitale etiquette, kritische vaardigheden en weerbaarheid als belangrijke thema's voor het onderwijzen in digitaal burgerschap. Professionals namen hier niet altijd specifiek thema's voor de preventie van polarisatie en radicalisering in mee. Mogelijk worden polarisatie en radicalisering gezien als problemen waarbij andere specifieke thema's van belang zijn dan voor digitaal burgerschap. Dat kritische vaardigheden veelal belangrijk worden gezien voor de preventie van polarisatie en radicalisering is conform de literatuur. Hierin wordt gesteld dat het bij polarisatie en radicalisering ontbreekt aan het kritisch beoordelen van (online) informatie (Wienke & Ramadan, 2011). Een voorwaarde voor de implementatie van digitaal burgerschap lijkt overeenstemming over welke thematiek belangrijk is hierbij en hoe specifiek gericht kan worden op de preventie van polarisatie en radicalisering.

De derde onderzoeksvraag was: *Wat is de houding van professionals jegens digitaal burgerschap om polarisatie en radicalisering te voorkomen en preventie als oplossingsstrategie?* Professionals staan positief tegenover digitaal burgerschap en zien de meerwaarde in van digitaal burgerschap en de mogelijke preventie van polarisatie en radicalisering. Deze preventieve insteek sluit aan op het gedachtegoed van 'Utrecht zijn we samen' (Gemeente Utrecht, 2016a). Mogelijk van positieve invloed op de implementatie is het vasthouden van de positieve houding ten opzichte van digitaal burgerschap en erkenning van het belang van digitaal burgerschap.

Hoewel professionals, overeenkomstig met de literatuur (bijv., Choi, 2016; Van San et al., 2010), erkennen dat digitale media oorzaak kunnen zijn van polarisatie- en radicaliseringsprocessen, zijn zij er niet zeker dat digitaal burgerschap de beste manier is om deze processen te voorkomen. Dit wordt in de literatuur echter wel als oplossing aangedragen (Al-Rawi, 2015; Morris, 2016). Een mogelijke verklaring is dat polarisatie en radicalisering op verschillende manieren voorkomen kan worden (Nji, 2017) en digitaal burgerschap dus niet het enige middel is. Een andere verklaring is dat polarisatie en radicalisering complexe problemen zijn en specifieke kennis hierover nodig is om hier uitspraken over te doen; mogelijk was dit bij niet alle respondenten het geval. Een voorwaarde voor de implementatie lijkt consensus over digitaal burgerschap als adequaat middel voor de preventie van polarisatie en radicalisering.

De vierde onderzoeksvraag was: *Op welke wijze kan volgens professionals digitaal burgerschap aansluiten bij het huidige onderwijsaanbod op vmbo-scholen?* Uit huidig onderzoek blijkt dat door professionals aangeraden wordt digitaal burgerschap te koppelen

aan het huidige burgerschapsonderwijs omdat digitaal burgerschap als onderdeel van burgerschap gezien wordt. Overeenkomstig met de literatuur (Boyd, 2014; Choi, 2016; Kennisnet, 2016; Lemish, 2015) zien professionals een duidelijke koppeling tussen de online en offline wereld. Doorvertaling van huidige burgerschapsprogramma's, zoals de Vreedzame School, is volgens professionals wenselijk. Dit correspondeert met aanbevelingen vanuit de literatuur over de wijze waarop digitaal burgerschap aan kan sluiten bij het huidige onderwijsaanbod (bijv., Jones & Mitchell, 2016; Zwanenberg & Pardoën, 2010).

Het inspelen op maatschappelijke actualiteiten en gebeurtenissen, zoals terreur, is onderdeel van digitaal burgerschap en moet volgens professionals terugkomen in het onderwijs hierover. Met name de dialoog ontbreekt volgens respondenten, maar is volgens hen belangrijk. Dit is conform de literatuur (Kennisnet, 2016; Spee & Reitsma, 2015). Uit de analyse van Reynolds en Scott (2016) van verschillende programma's op het gebied van digitaal burgerschap bleek immers dialoog effectiever dan informatieoverdracht.

Scholen en voornamelijk docenten hebben volgens professionals een essentiële rol in het onderwijzen van adolescenten over digitaal burgerschap. Dit is eveneens gebleken uit eerdere onderzoeken (bijv., Ohler, 2011). Een essentiële voorwaarde voor de implementatie van digitaal burgerschap lijkt echter een samenwerking tussen scholen en verschillende partijen waarbij expertise buiten scholen erkend en ingezet wordt. Ook dit is eerder genoemd in de literatuur en bleek effectief (Ohler, 2011; Reynolds & Scott, 2016; Ribble, 2012). Hierbij lijken professionals nog zoekende te zijn in hoe de rollen zich tot elkaar verhouden en welke elementen het programma gericht op digitaal burgerschap omvat. De samenwerking en gedeelde verantwoordelijkheid voor digitaal burgerschap, sluit bovendien aan op uitgangspunten van de pedagogische *civil society* (De Winter, 2012).

De laatste onderzoeksvraag was: *Wat zijn volgens professionals mogelijke belemmerende en bevorderende factoren om digitaal burgerschap in te zetten op vmbo-scholen?* Verwacht vanuit de literatuur werd dat deze factoren zouden liggen op het gebied van de schoolcultuur en visie, competenties en vaardigheden van docenten (bijv., Hollandsworth et al., 2011) en handelingsverlegenheid (bijv., Van den Berg et al., 2016). De onderzoeksuitkomsten zijn conform deze verwachtingen. Ten eerste is volgens professionals integratie van digitaal burgerschap in het schoolprogramma een cruciale voorwaarde, zodat scholen een visie op digitaal burgerschap ontwikkelen (bijv., Hollandsworth et al., 2011). Beide zaken ontbreken nu immers. Ten tweede is het volgens professionals belangrijk dat docenten voldoende bekwaam, vaardig of competent genoeg zijn voor het onderwijzen in digitaal burgerschap en dat dit terugkomt in de sociale opleidingen; beide bleek niet het geval.

Dit komt overeen met verwachtingen uit de literatuur (bijv., Ribble, 2012). Bovendien blijkt uit huidig onderzoek een open en nieuwsgierige houding van professionals naar de online leefwereld van adolescenten een voorwaarde om hen hierin te kunnen onderwijzen en ondersteunen. Ten derde blijkt het wegnemen van handelingsverlegenheid van professionals een voorwaarde om over digitaal burgerschap, polarisatie en radicalisering te praten (bijv., Van den Berg et al., 2016). Een toename van diversiteit in achtergrond van leerlingen, lijkt dit niet eenvoudiger te maken (Van Grinsven et al., 2017) Voor de realisatie van bovenstaande voorwaarden is volgens professionals meer tijd en aandacht voor digitaal burgerschap in organisaties nodig. Ook adviseren professionals aansluiting bij wat er al gedaan wordt in het voortgezet onderwijs omtrent deze thema's en dat experts docenten moeten helpen om digitaal burgerschap uiteindelijk zelf in te kunnen zetten.

Methodische kanttekeningen

Dit onderzoek kent een aantal beperkingen. Ten eerste kan er tijdens de interviews door respondenten sociaal wenselijk geantwoord zijn (Ritchie & Lewis, 2003), ondanks inspanningen die gedaan zijn om dit te voorkomen. Hoewel gepoogd, hebben er geen scholen deelgenomen aan het onderzoek. Docenten hebben een belangrijke rol in de ontwikkeling van adolescenten, blijkt uit eerder onderzoek (bijv., Van der Klein et al., 2012). Vervolgonderzoek naar digitaal burgerschap met deelname van schoolleiders en docenten verdient dan ook aanbeveling. Ten derde hebben twee respondenten geringe ondersteuning gekregen bij het kiezen van vijf thema's, wat de betrouwbaarheid kan beïnvloeden. Dit was echter onoverkomelijk gezien digitaal burgerschap een nieuw begrip is en verkenning van het begrip immers een doel van het onderzoek was. Ten vierde mist het onderzoek soms mogelijk aan diepte: niet op alle aspecten kon uitgebreid worden ingegaan.

De laatstgenoemde beperking weergeeft ook een sterkte van het onderzoek: het onderzoek belicht de breedte van digitaal burgerschap en verschillende elementen die cruciaal zijn en meegenomen dienen te worden bij de implementatie hiervan. Het onderzoek dient als goede eerste brede verkenning van het onderwerp. Een andere sterkte van het onderzoek is de diversiteit van de respondenten; dit laat eveneens de breedte van het onderzoek zien.

Implicaties

Een belangrijke implicatie en aanbeveling vanuit huidig onderzoek is een *community*-brede aanpak. Dit sluit aan op de pedagogische uitgangspunten van De Winter (2012) waarbij een samenwerking in de wijk centraal staat: 'iedereen is opvoeder'. Digitaal burgerschap is immers een onderwerp dat terug zou moeten komen in alle lagen van de maatschappij (bijv., Ohler, 2011). Aanbevolen wordt daarom, naast het voortgezet onderwijs, digitaal burgerschap

te implementeren bij andere doelgroepen. Bijvoorbeeld: digitaal burgerschap voor ouderen, asielzoekers- en vluchtelingenkinderen of studenten. Vervolgonderzoek naar de doorvertaling van digitaal burgerschap is hierbij raadzaam.

Huidig onderzoek biedt richtlijnen voor het vormgeven en ontwerpen van het programma voor digitaal burgerschap op vmbo-scholen in Utrecht. Dit programma wordt door Mira Media en Gemeente Utrecht, in samenwerking met andere partijen, welke bijvoorbeeld programma's of voorlichtingen aanbieden in het onderwijs, mede aan de hand van huidig onderzoek vormgegeven. Het uiteindelijke doel is een pilot digitaal burgerschap op vmbo-scholen. Een pilot is raadzaam, gezien uit huidig onderzoek blijkt dat digitaal burgerschap een nieuw begrip is en er nog veel uitgezocht, afgestemd en afgesproken moet worden. Huidig onderzoek geeft inzicht in een aantal knelpunten; het betreft aanbeveling deze knelpunten zoveel mogelijk proberen weg te nemen. Een belangrijk knelpunt blijkt de bekwaamheid van docenten en andere opvoedprofessionals. Deskundigheidsbevordering lijkt dan ook wenselijk: voorafgaand aan of als onderdeel van de pilot.

Huidig onderzoek kan bijdragen aan en input bieden voor beleidsontwikkeling in verschillende organisaties omtrent digitaal burgerschap. Gebleken is immers dat dit beleid er veelal nog niet is, terwijl digitaal burgerschap een belangrijk onderwerp is waar we - in deze snel veranderende digitaliserende samenleving - niet meer omheen kunnen (bijv., Jones & Mitchell, 2016). Dat er in, met name, sociaal-maatschappelijke organisaties beleid moet komen over digitaal burgerschap, lijkt dan ook onoverkomelijk.

Een belangrijke uitkomst en aanbeveling is de focus op positieve en werkzame factoren van digitaal burgerschap en het benadrukken hiervan. Het onderwerp digitaal burgerschap begint meer te leven in organisaties, nieuwe samenwerkingen worden gevormd en connecties worden gezocht tussen doelgroepen en organisaties. Een uitdaging voor zowel onderwerpen als polarisatie en radicalisering als samenwerking tussen verschillende partijen op het gebied van digitaal burgerschap is het minder denken in obstakels en verschillen. Zoals een respondent verwoordde: *“We moeten niet denken in hokjes, maar in hartjes”*.

Referenties

- Al-Rawi, A. (2016). Digital media literacy and its role in countering division and enhancing national identity in the Arab world. In: J. Singh, P. Kerr, & E. Hamburger (Eds.) *Media and information literacy: Reinforcing human rights, countering radicalization and extremism* (pp. 291-298). Verkregen van:
<http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002463/246371e.pdf>
- Bartlett, J., & Krasodonski-Jones, A. (2015). *Counter-speech: Examining content that challenges extremism online*. Londen: Demos. Verkregen van:
<https://www.demos.co.uk/wp-content/uploads/2015/10/Counter-speech.pdf>
- Boeije, H. (2014). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Bron, J. (2006). *Een basis voor burgerschap: Een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. Enschede: Nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Verkregen van: <http://downloads.slo.nl/Repository/een-basis-voor-burgerschap.pdf>
- Bzitmi, C. (2009). *Socrates op school: Een klassiek antwoord op hedendaagse identiteitsproblematiek bij jongeren*. Amsterdam: Mexit.
- Choi, M. (2016). A concept analysis of digital citizenship for democratic citizenship education in the internet age. *Theory & Research in Social Education*, 44, 565-607.
doi:10.1080/00933104.2016.1210549
- De Winter, M. (2012). *Socialization and civil society: How parents, teachers and others could foster a democratic way of life*. Dordrecht: Springer Science & Business Media.

d'Haenens, L., Vandoninck, S., & Donoso, V. (2013). *How to cope and build online resilience*. Londen: EU Kids Online Network. Verkregen van:

<http://www.vita.it/static/upload/cop/copingonlineresilience.pdf>

El Hadioui, I. (2011). *Hoe de straat de school binnendringt: Denken vanuit de pedagogische driehoek van thuiscultuur, schoolcultuur en straatcultuur*. Utrecht: APS.

Verkregen van: https://monicaheikoop.files.wordpress.com/2013/01/el-hadioui-i-2011-hoe-de-straat-de-school-binnendringt_deel2_def.pdf

Feddes, A. R., Nickolson, L., & Doosje, B. (2015). *Triggerfactoren in het*

radicaliseringsproces. Den Haag en Amsterdam: Expertise Unit Sociale Stabiliteit en Universiteit van Amsterdam. Verkregen van:

<https://www.socialestabiliteit.nl/binaries/sociale-stabiliteit/documenten/publicaties/2015/10/13/triggerfactoren-in-het-radicaliseringsproces/triggerfactoren-in-het-radicaliseringsproces.pdf>

Frailon, J., Ainley, J., Schulz, W., Friedman, T., & Gebhardt, E. (2014). *Preparing for life in a digital age: The IEA international computer and information literacy study*.

Melbourne: Australian Council for Educational Research. Verkregen van:

https://research.acer.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1009&context=ict_literacy

Geelen, S., & Prins, M. (2016). *Vanzelf mediawijs? Een verkennend onderzoek naar het gebruik van digitale media door jongeren, waargenomen vanuit hun eigen leefwereld*.

Hilversum: Mediawijzer.net. Verkregen van: <https://www.mediawijzer.net/wp-content/uploads/sites/6/2016/12/Vanzelf-Mediawijs-2016.pdf>

Gemeente Utrecht. (2016a). *Actieplan Utrecht zijn we samen*. Utrecht: Gemeente Utrecht.

Verkregen van: <https://www.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/5.sociaal-maatschappelijk/Ontwikkeling/Actieplan-Utrecht-zijn-we-samen.pdf>

- Gemeente Utrecht. (2016b). *Memo: Toekenning versterkingsgelden 2017 aanpak en preventie radicalisering*. Utrecht: Gemeente Utrecht. Verkregen van:
<https://online.ibabs.eu/ibabsapi/publicdownload.aspx?site=utrecht&id=de3d5f55-92d8-4208-956e-7c4186444421>
- Glassman, M. (2012). An era of webs: Technique, technology and the new cognitive (r)evolution. *New Ideas in Psychology, 30*, 308–318.
doi:10.1016/j.newideapsych.2012.05.002
- Gordon-Messer, D., Bauermeister, J. A., Grodzinski, A., & Zimmerman, M. (2013). Sexting among young adults. *Journal of Adolescent Health, 52*, 301-306.
doi:10.1016/j.jadohealth.2012.05.013
- Hargittai, E. (2010). Digital na(t)ives? Variation in internet skills and uses among members of the “net generation”. *Sociological Inquiry, 80*, 92-113. doi:10.1111/j.1475682x.2009.00317.x
- Hollandsworth, R., Dowdy, L., & Donovan, J. (2011). Digital citizenship in K-12: It takes a village. *TechTrends, 55*, 37-47. doi:10.1007/s11528-011-0510-z
- Jones, L. M., & Mitchell, K. J. (2016). Defining and measuring youth digital citizenship. *New Media & Society, 18*, 2063-2079. doi:10.1177/1461444815577797
- Kahne J. E., Lee, N., & Feezell, J. T. (2013) The civic and political significance of online participatory cultures among youth transitioning to adulthood. *Journal of Information Technology & Politics, 10*, 1-20. doi:10.1080/19331681.2012.701109
- Kennisnet. (2015). *Monitor Jeugd en Media 2015*. Zoetermeer: Kennisnet. Verkregen van:
https://www.kennisnet.nl/fileadmin/kennisnet/publicatie/jeugd_media/Kennisnet_Monitor_Jeugd_en_media_2015.pdf

- Kennisnet. (2016). *Dialogo in de klas over terreur op sociale media*. Zoetermeer: Kennisnet
- Verkregen van:
https://www.kennisnet.nl/fileadmin/kennisnet/publicatie/Dialogo_in_de_klas_over_terreur_op_sociale_media_vo.pdf
- King, M., & Taylor, D. M. (2011) The radicalization of homegrown jihadists: A review of theoretical models and social psychological evidence. *Terrorism and Political Violence*, 23, 602-622. doi:10.1080/09546553.2011.587064
- Klausen, J. (2015) Tweeting the Jihad: Social media networks of Western foreign fighters in Syria and Iraq. *Studies in Conflict & Terrorism*, 38, 1-22.
doi:10.1080/1057610X.2014.974948
- Kleijwegt, M. (2016). *2 werelden 2 werkelijkheden: Hoe ga je daar als docent mee om?* Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Verkregen van:
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/02/01/twee-werelden-twee-werkelijkheden-een-verslag-over-gevoelige-maatschappelijke-kwesties-in-de-school>
- Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. (2012). *Digitale geletterdheid in het voortgezet onderwijs: Vaardigheden en attitudes voor de 21ste eeuw*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Verkregen van:
https://www.knaw.nl/nl/actueel/publicaties/digitale-geletterdheid-in-het-voortgezet-onderwijs/@@download/pdf_file/20121027.pdf
- Ku, K. Y. (2009). Assessing students' critical thinking performance: Urging for measurements using multi-response format. *Thinking Skills and Creativity*, 4, 70-76.
doi:10.1016/j.tsc.2009.02.001
- Lemish, D. (2015). *Children and media: A global perspective*. Malden, MA: Wiley.

Mann, L., Doosje, B., Konijn, E., Nickolson, L., Moore, U., & Ruigrok, N. (2015).

Weerbaarheid tegen radicalisering en extremisme: Welke factoren bepalen of iemand weerbaar is tegen extremistische invloeden en zijn deze factoren meetbaar? *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing*, 13, 24-25. Verkregen van:

https://pure.uva.nl/ws/files/2649543/172520_505153.pdf

Mediawijsheid.nl. (2015a). *Filter bubble*. Verkregen van:

<https://www.mediawijsheid.nl/filterbubble/>

Mediawijsheid.nl. (2015b). *Wat is digitaal burgerschap?* Verkregen van:

<https://www.mediawijsheid.nl/veelgestelde-vraag/wat-is-digitaal-burgerschap/>

Ministerie van Veiligheid en Justitie. (2016). *Beleidsbrief bij zevende voortgangsrapportage integrale aanpak jihadisme en dreigingsbeeld terrorisme Nederland 43*. Den Haag:

Ministerie van Veiligheid en Justitie. Verkregen van:

https://www.nctv.nl/binaries/11112016%20beleidsbrief%20bij%207e%20VGR%20en%20DTN43_tcm31-214350.pdf

Ministerie van Veiligheid en Justitie, Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, & Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2014).

Actieprogramma integrale aanpak jihadisme: Overzicht maatregelen en acties.

Verkregen van:

<https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2014/08/30/actieprogramma-integrale-aanpak-jihadisme/a5-nctvjihadismedef3-lr.pdf>

Moors, H., Balogh, L., Van Donselaar, J., & De Graaff, B. (2009). *Polarisatie en*

radicalisering in Nederland: Een verkenning van de stand van zaken in 2009. Tilburg:

IVA beleidsonderzoek en advies. Verkregen van:

http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j4nvgs5kjg27kof_j9vvihlf299q0sr/vichf2s9hbzo/f=/blg22824.pdf

- Morris, E. (2016). Children: Extremism and online radicalization. *Journal of Children and Media*, 10, 508-514. doi:10.1080/17482798.2016.1234736
- Movisie. (2013). *Handelingsverlegenheid*. Verkregen van:
<https://www.movisie.nl/begrippenlijst/handelingsverlegenheid>
- Nederlands Jeugdinstituut. (2017). *Radicalisering*. Verkregen van:
<http://www.nji.nl/nl/Kennis/Dossier/Radicalisering>
- Neuman, W. L. (2011). *Understanding research*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education.
- OECD. (2017). *PISA 2015 results volume III: Students' well-being*. Paris: PISA, OECD Publishing. doi:10.1787/9789264273856-en
- Ohler, J. (2011). Digital citizenship means character education for the digital age. *Kappa Delta Pi Record*, 47, 25-27. doi:10.1080/00228958.2011.10516720
- O'Keeffe, G. S., & Clarke-Pearson, K. (2011). The impact of social media on children, adolescents, and families. *Pediatrics*, 127, 800-804. doi:10.1542/peds.2011-0054
- Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the internet is hiding from you*. Londen: Penguin Group.
- Pauw, L. (2013). *De Vreedzame school: Oefenplaats voor burgerschap*. Verkregen van:
<http://www.devreedzameschool.net/images/stories/vreedzameschool/downloads/publicaties/Artikel%20Vreedzame%20School%20Cascade%20Leo%20Pauw.pdf>
- Pels, T., & De Ruyter, D. (2011). De relatie tussen opvoeding, socialisatie, ontwikkeling en radicalisering: Overzicht van en hiaten in de beschikbare kennis. *Pedagogiek*, 31, 117-133. doi:10.5117/ped2011.2.pels
- Raad voor Cultuur. (2005). *Mediawijsheid: De ontwikkeling van nieuw burgerschap*. Den Haag: Raad voor cultuur. Verkregen van:
<https://www.cultuur.nl/upload/documents/adviezen/Mediawijsheid.pdf>

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2009). *Polarisatie: Bedreigend en verrijkend*.

Amsterdam: SWP. Verkregen van:

http://www.annemariewalter.eu/uploads/1/2/0/8/12082189/polarisatie_bedreigend_en_verrijkend.pdf#page=122

Radstake, H., & Leeman, Y. (2010) Guiding discussions in the class about ethnic diversity.

Intercultural Education, 21, 429-442. doi:10.1080/14675986.2010.521378

Reynolds, L., & Scott, R. (2016). *Digital citizens: Countering extremism online*. Londen:

Demos. Verkregen van: <http://dera.ioe.ac.uk/28001/1/Digital-Citizenship-web-1.pdf>

Ribble, M. S. (2011). *Digital citizenship in schools*. Arlington, VA: International Society for Technology in Education.

Ribble, M. S. (2012). Digital citizenship for educational change. *Kappa Delta Pi*

Record, 48, 148-151. doi:10.1080/00228958.2012.734015

Ribble, M. S., Bailey, G. D., & Ross, T. W. (2004). Digital citizenship: Addressing

appropriate technology behavior. *Learning & Leading with Technology*, 32, 6-12.

Verkregen van: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ695788.pdf>

Ritchie, J., & Lewis. (2003). *Qualitative research practice: A guide for social science*

students and researchers. Londen: SAGE publications Ltd.

SLO. (2017). *Burgerschap*. Verkregen van:

<http://www.slo.nl/primair/themas/burgerschap/>

Spee, I., & Reitsma, M. (2015). *Puberaal, lastig of radicaliserend?* Den Haag: Ministerie

van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Verkregen van:

<https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2015/07/16/puberaal-lastig-of-radicaliserend/puberaal-lastig-of-radicaliserend.pdf>

- Thijs, A., Fisser, P., & Van der Hoeven, M. (2014). *21e eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs*. Enschede: Nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Verkregen van:
<http://www.slo.nl/downloads/documenten/digitale-geletterdheid-en-21e-eeuwse-vaardigheden.pdf>
- Thompson, R. L. (2011). Radicalization and the use of social media. *Journal of Strategic Security*, 4, 167-190. doi:10.5038/1944-0472.4.4.8
- Van den Berg, G., Repetur, L., Vergeer, M., Scheffeleaar, A., Bakker, P. P., Wienke, D., . . . Oosterholt, M. (2016). *Quick scan radicalisering: Verkenning van de lokale praktijk*. Utrecht: Movisie en Nederlands Jeugdinstituut. Verkregen van:
<http://www.nji.nl/nl/Download-NJi/Publicatie-NJi/Quickscan-Radicalisering.pdf>
- Van der Klein, M., Bulsink, D., & Van der Gaag, R. (2012). *Pedagogische civil society voor beginners: Hoe professionals en vrijwilligers goed kunnen samenwerken rond jeugd en gezin*. Utrecht: Verweij Jonker Instituut. Verkregen van: http://www.verweij-jonker.nl/doc/jeugd/Pedagogische-civil-society-voor-beginners_2801_web.pdf
- Van Grinsven, V., Van der Woud, L., & Elphick, E. (2017). *Integratie op school: Meninge, observaties en ideeën vanuit het onderwijs zelf*. Utrecht: DUO Onderwijsonderzoek. Verkregen van: <http://www.duo-onderwijsonderzoek.nl/wp-content/uploads/2017/01/Rapportage-Integratie-op-school-1-februari-2017.pdf>
- Van San, M., Sieckelinck, S. & De Winter, M. (2010). *Idealen op drift: Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Van Teeffelen, C., & Worrell, L. (2016). *What's happening online? Inzicht in jouw generatie 2016*. Amsterdam: Ruigrok Netpanel. Verkregen van:
http://onderzoek.netpanel.nl/jambo/stream/Whats_Happening_Online_2016.pdf

Van Wonderen, R., & Wagenaar, W. (2015). *Antisemitisme onder jongeren in Nederland:*

Oorzaken en triggerfactoren. Utrecht: Verweij Jonker Instituut. Verkregen van:

<http://www.verweij->

[jonker.nl/doc/2015/114034%20Antisemitisme%20onder%20jongeren%20in%20Nederland.pdf](http://www.verweij-jonker.nl/doc/2015/114034%20Antisemitisme%20onder%20jongeren%20in%20Nederland.pdf)

Whittaker, E., & Kowalski, R. M. (2015). Cyberbullying via social media. *Journal of School*

Violence, 14, 11-29. doi:10.1080/15388220.2014.949377

Wienke, D., & Ramadan, O. (2011). *Polarisatie en radicalisering*. Utrecht: Nederlands

Jeugdinstituut. Verkregen van: <http://www.nji.nl/nl/Download>

[NJi/Publicatie-NJi/Polarisatie_Radicalisering.pdf](http://www.nji.nl/nl/Download)

Zwanenberg, F., & Pardoën, J. A. (2010). *Handboek mediawijsheid op school: Hoe worden*

kinderen mediawijs? Praktische gids en inspiratie voor het onderwijs. Leidschendam:

Stichting Mijn Kind Online. Verkregen van:

<http://mijnkindonline.nl/sites/default/files/uploads/Handboek%20Mediawijsheid%20versie%20website.pdf>

Bijlagen

Bijlage 1: Informatie respondenten

Tabel 1

Expertisegebieden respondenten

Expert beleid veiligheid
Expert beleid jeugd
Expert training en voorlichting
Expert democratische burgerschapsvorming
Expert digitaal burgerschap
Expert online jongerenwerk
Expert educatie bibliotheek
Expert digitaal burgerschapseducatie

Noot. Vanwege de anonimiteit van de respondenten wordt de koppeling tussen het expertisegebied, de organisatie en de respondent niet weergegeven.

Tabel 2

Organisaties respondenten

Organisatie	Aantal respondenten
Mira Media	2
Stichting Vreedzaam	1
Stichting JoU jongerenwerk	1
Gemeente Utrecht	2
Pretty Woman/Trainingsbureau Amana	1
Bibliotheek Utrecht	1
Totaal aantal interviews	8

Bijlage 2: Topiclijst (instrument interview)**1. Introductie:**

- a. Allereerst hartstikke bedankt voor uw tijd.
- b. Ik zal mijzelf eerst voorstellen. Ik ben Marit Lut en doe de master Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken in Utrecht.
- c. Ik doe onderzoek naar digitaal burgerschap op vmbo-scholen in Utrecht en hoe digitaal burgerschap ingezet kan worden om polarisatie en radicalisering te voorkomen. Hiervoor doe ik interview met verschillende partners rondom vmbo-scholen heen en docenten. Het doel is dat mijn onderzoek eind juni klaar is.
- d. De resultaten van het onderzoek worden anoniem verwerkt en het interview duurt ongeveer 45 minuten tot een uur.
- e. Ik wil nog even benadrukken dat er geen goede of foute antwoorden zijn. Ik ben vooral erg benieuwd naar uw ervaringen, mening en visie.
- f. Voor het uitwerken van het interview is het handig als ik het interview opneem, gaat u hier mee akkoord?

2. Algemene vragen

- a. Heeft u vragen voorafgaand aan het interview?
- b. Kunt u kort iets vertellen over uw huidige functie?
- c. Wat is samenvattend uw connectie met het voortgezet onderwijs?

3. Het begrip digitaal burgerschap

- a. Waar denkt u aan bij het begrip digitaal burgerschap?
- b. Wat kan volgens u het belang zijn van digitaal burgerschap in het voortgezet onderwijs?
- c. Wat ziet u nu gebeuren vanuit uw functie of in dit werkgebied omtrent polarisatie en radicalisering van jongeren en hoe komt de online component hierin terug?
- d. Hoe denkt u over het inzetten van digitaal burgerschap om polarisatie en radicalisering te voorkomen, deze koppeling? Op welke wijze kan digitaal burgerschap een rol spelen in de preventie hiervan?
- e. Waar loopt u in de praktijk tegenaan omtrent digitaal burgerschap en polarisatie en radicalisering?

4. Thema's en verantwoordelijkheid

- a. 11 thema's op papier laten zien. De 11 thema's staan op dit papier genummerd, genoemd en in 1 zin omschreven.
- b. Informant vragen 5 belangrijkste thema's te kiezen. Waarin zouden jongeren onderwezen moeten worden als het gaat om digitaal burgerschap op vmbo-scholen om polarisatie en radicalisering te voorkomen? Aangeven dat de informant zelf thema's mag toevoegen. In totaal moeten het er 5 zijn. Laten aankruisen op papier.
- c. Informant de 5 thema's laten plaatsen in cirkels van verantwoordelijkheid. Bij wie ligt de verantwoordelijkheid voor het leren van deze thema's? Nummers invullen in cirkels.

5. Ingaan op top-5 en cirkels

- a. Waarom zijn welke thema's wel of niet van belang? 11 thema's langs gaan. Specifiek vragen naar opleidingsniveau: sluit dit bijvoorbeeld wel aan op het vmbo en niet op hogere onderwijsniveaus?
- b. Waarom wordt de school wel of niet verantwoordelijk gezien voor sommige thema's?
- c. Wanneer scholen als verantwoordelijk genoemd: docenten van de school, externe docenten, of allebei?
- d. Hoe kan er met deze thema's aangesloten worden bij de leefwereld van de jongeren?
- e. Zijn er thema's specifiek belangrijk voor de preventie van polarisatie en radicalisering?

6. Integratie in het onderwijs

- a. Op welke wijze verhouden digitaal burgerschap en burgerschap zich tot elkaar?
- b. Op welke wijze speelt het inspelen op maatschappelijke actualiteiten een rol in digitaal burgerschap? Bijvoorbeeld: er wordt vandaag een aanslag gepleegd in Europa, hoe moeten scholen daar de volgende lesdag op inspelen?

7. Belemmerende en bevorderende factoren

- a. Wat zijn volgens u belemmerende factoren om digitaal burgerschap te kunnen implementeren in het VO?
- b. Wat zijn volgens u bevorderende factoren om digitaal burgerschap te kunnen implementeren in het VO?

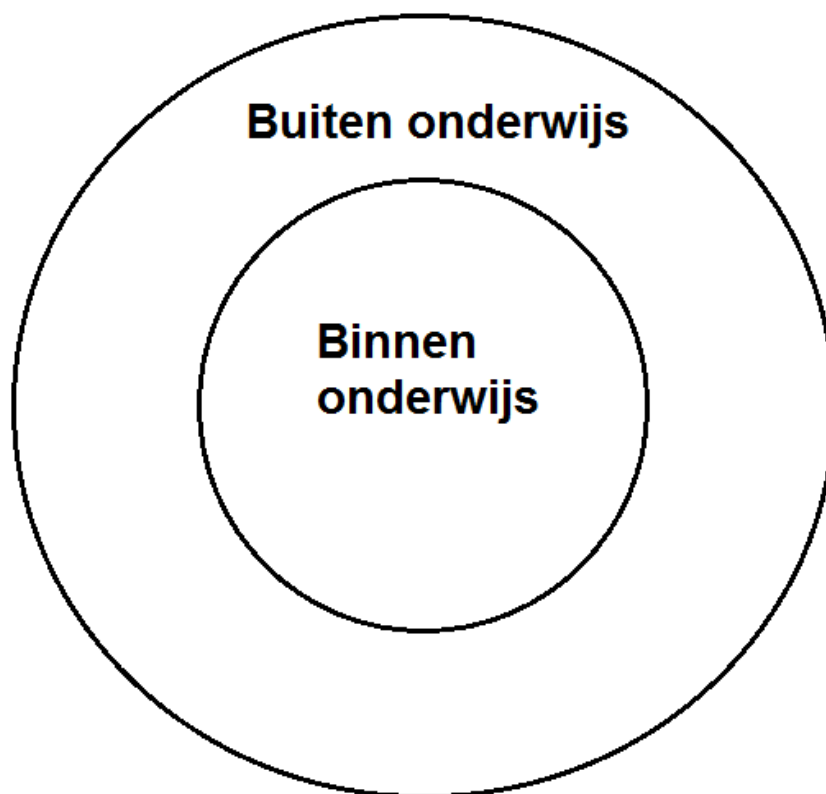
8. Afsluiting

- a. Ik heb op alle vragen een antwoord en heb een goed beeld gekregen; dank u wel. Heeft u verder nog opmerkingen, aanvullingen of vragen?
- b. Ik kan mijn onderzoek naar u opsturen eind juni indien u hier interesse in heeft.
- c. Hartelijk dank voor uw tijd en de informatie!

Bijlage 3: Lijst met thema's (instrument interview)

1	Digitale geletterdheid Jongeren beschikken over technische vaardigheden en leren hoe digitale media werken.
2	Digitale toegang Jongeren hebben toegang tot verschillende digitale media.
3	Digitale veiligheid Jongeren weten hoe zij hun eigen informatie en informatie van anderen online kunnen beschermen.
4	Digitale etiquette Jongeren weten wat digitale gedragsnormen zijn en gebruiken digitale media op een beleefde, gepaste en effectieve manier.
5	Digitale rechten- en verantwoordelijkheden Jongeren weten welke rechten en verantwoordelijkheden zij hebben online.
6	Digitale participatie Jongeren zijn digitaal betrokken en participeren online op een actieve manier.
7	Digitale wet- en regelgeving Jongeren voelen zich verantwoordelijk voor hun online activiteiten en weten bijvoorbeeld wat illegaal gedrag is.
8	Kritische vaardigheden Jongeren hebben een kritische houding tegenover wat zij zien of lezen online en kunnen anderen aanspreken op hun gedrag of uitspraken.
9	Digitale identiteit Jongeren weten wat hun 'online imago' is en denken bewust na over hun gedrag online.
10	Weerbaarheid Jongeren kunnen online boodschappen relativieren en zijn weerbaar voor de invloed die digitale media kunnen hebben.
11	Leven in verschillende culturen Jongeren weten dat er in verschillende culturen verschillende sociale codes, taal en waarden gelden.

Bijlage 4: Cirkels verantwoordelijkheid (instrument interview)

Bijlage 5: Resultaten thema's digitaal burgerschap

Tabel 3

Thema's digitaal burgerschap

Thema	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8	Totaal
Thema's uit literatuur									
Digitale geletterdheid	x						x		2
Digitale toegang							x		1
Digitale veiligheid	x		x	x					3
Digitale etiquette	x	x			x	x	x	x	6
Digitale rechten- en verantwoordelijkheden			x	x	x	x			4
Digitale participatie	x				x				2
Digitale wet- en regelgeving			x	x					2
Kritische vaardigheden	x	x		x	x	x		x	6
Digitale identiteit			x			x	x	x	4
Weerbaarheid		x		x	x	x		x	5
Leven in verschillende culturen			x				x	x	3
Thema's aangedragen door respondenten									
Digitale verantwoordelijkheid		x							1

Bijlage 6: Resultaten verantwoordelijkheid voor digitaal burgerschap

Tabel 4

Verantwoordelijkheid binnen het onderwijs voor thema's digitaal burgerschap

Thema	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8	Totaal
Thema's uit literatuur									
Digitale geletterdheid	x						x		2
Digitale toegang							x		1
Digitale veiligheid	x		x	x					3
Digitale etiquette	x	x			x	x	x	x	6
Digitale rechten- en verantwoordelijkheden				x	x	x			3
Digitale participatie	x								1
Digitale wet- en regelgeving				x					1
Kritische vaardigheden	x	x		x	x	x		x	6
Digitale identiteit			x				x	x	3
Weerbaarheid		x		x	x			x	4
Leven in verschillende culturen			x				x	x	3
Thema's aangedragen door respondenten									
Digitale verantwoordelijkheid		x							1

Noot. Respondenten konden per thema kiezen: binnen het onderwijs, buiten het onderwijs of allebei.

Tabel 5

Verantwoordelijkheid buiten het onderwijs voor thema's digitaal burgerschap

Thema	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8	Totaal
Thema's uit literatuur									
Digitale geletterdheid							x		1
Digitale toegang							x		1
Digitale veiligheid	x								1
Digitale etiquette		x			x	x	x	x	5
Digitale rechten- en verantwoordelijkheden			x	x					2
Digitale participatie					x				1
Digitale wet- en regelgeving			x						1
Kritische vaardigheden		x		x	x	x		x	5
Digitale identiteit						x	x	x	3
Weerbaarheid		x		x	x	x		x	5
Leven in verschillende culturen							x	x	2
Thema's aangedragen door respondenten									
Digitale verantwoordelijkheid		x							1

Noot. Respondenten konden per thema kiezen: binnen het onderwijs, buiten het onderwijs of allebei.